

Наум Розін

БРОНЗОВИЙ ЕТЮД

ОПОВІДАННЯ

Ігор Найдьонов повертався з стадіону повний радісного піднесення. Фізкультурне свято пройшло прекрасно, в усій його істоті ще досі бренів сміх і бурхлива веселість шумливої молодості, що вирувала на стадіоні.

Він ішов повільно широкою каштановою алеєю парку. Через плече на бархатній куртці сяяв ремінець маленького фотоапарату. Шелестіло офарблене золотом осені листя каштанів.

У Ігора трохи крутилася голова. Наче навколо нього ще вирували святкові юрби, дзвенів сміх, радісні вигуки, і наче хтось ще ловив його, тяг у коло нестримного танку.

Він всміхався сам собі і та посмішка не встигла збігти з уст, коли на повороті алеї побачив дівчат, що ішли просто на нього.

— Сфотографуйте нас,— сказала одна з них і голосно засміялася.

— Охоче!— відповів Ігор. Це схоже було на продовження свята, хоч він і не чекав такого раптового нападу.— Охоче!— повторив знову і зняв з плеча фотоапарат.

Але друга дівчина, виразно глянувши на свою подругу і сердито знизавши плечима, сказала:

— Що це за витівки, Жеко...

Та ці слова ніяк не вплинули на першу. Вона стала обіч алеї, в руках її горів, залитий сонцем, величезний листвяний букет, сяючи всіма кольорами осені—яснозолотавими, мідяними, густобрунатними і темночервоними.

Ігор затримав погляд на букеті, на обличчі дівчини, обрамленому густим пишним волоссям кольору темної бронзи, на стрункому, в золоті і міді, дереві, під яким стала дівчина.

— Сміятись не можна? Треба зробити розумне лице?..

— Ой, як ви довго...

Ігор бачив, як тріпотить усмішка на її устах, яку вона не в силі стримати. Ні, ніколи фото не зможе передати цю тріпотливу усмішку!

— Готово!— сказав Ігор. А дівчина у відповідь манірно вклонилася і знов голосно засміялась.

— Ви просто замучили мене!

Тепер вони пішли утрюх, але та, що не захотіла фотографуватись, весь час мовчала.

Скоро вона сухо розпрощалась і перша крикнула їй надзгін:

— Ти ж прихोдь, Юлія!

Лишились удвох. Якийсь час йшли мовчки, нарешті Ігор наважився порушити мовчанку.

— Шкода, що фотографія не зможе передати ні барв вашого букету, ні вашого обличчя. От би у фарбах передати, як у золоті сонячного заходу зливається мідяний лист дерев з бронзою вашого волосся. Це був би прекрасний... бронзовий етюд!

— О, то ви художник?

Ігор заперечливо похитав головою.

— Ні. Художник, якщо він справжній художник, — смертельний ворог фотографії. Фотографія і живопис — це лід і огонь...

— Невже? — іронічно зауважила дівчина, раптово змінюючи тон розмови. — Ну, прощайте! — Але зразу ж спохватилась. — А як же буде з фотокарткою?

— Я охоче принесу її вам, якщо дозволите.

— Овва, який бистрий! — Вона махнула рукою, відійшла кілька кроків, потім обернулась знову.

— Я гуляю тут по вихідних днях!

Вона швидко пішла по алеї, між деревами маяла її яскраво-зелена сукня.

— Скільки їй років? — подумав раптом Ігор. — Двадцять, двадцять п'ять?

Було в ній щось невиразне, невловиме, що не давало йому змоги точно визначити її вік, щось прикрите за тою яскравою пустотливістю...

* * *

Наступного вихідного дня Ігор ходив по алеї, очікуючи свою нову загадкову знайому.

Він ходив тут, мабуть, вже годин зо дві і був майже певен, що та дівчина посміялась з нього. І вже вирішив зовсім піти з парку, коли раптом почув дзвінкий, наче давно знайомий голос. Так, то справді була вона.

Ігор побачив її в кінці алеї. Йшло троє: вона, її подруга і якийсь високий, у гладко випрасованому сірому костюмі чоловік, якого вона тримала під руку.

Ігор примусив себе почекати. Вона, порівнявшись з ним, ніби раптом пізнала його, познайомила з своїм супутником. Той щось промимрив, подаючи руку.

Ігор відчував себе дуже незручно. На нього війнуло від різкою від коротеньких рудих вусиків і ранньої великої ли-

сини, і не знаючи що робити, хотів показати згорнуту в дудочку фотографію, але схопивши якийсь попереджаючий погляд дівчини, стримався.

Скоро їх лишили вдвох.

— Ну, покажуйте, показуйте,— сказала швидко дівчина,— що там вийшло?

Ігор віддав їй фотографію.

Вона розглядала її кілька хвилин, засміялася, сказала:

— Е, то ви тільки аматор...

— Хто то?— спитав похмуро Ігор.

Вона спочатку не зрозуміла.

— Хто? А! То мій батько,— і вона лукаво посміхнулась.

— Неправда! Він не більше, як на десять років старше вас.

— Ні, то мій брат.

— Це теж неправда, він зовсім не схожий на вас.

Вона вклонившись, зайшлася сміхом.

— То ж мій чоловік, невже так трудно було догадатися. А ви теж рицар. Просто в руки правосуддю хотіли віддати мене... Але чому ви так похмуріли, наче той капітан з пісеньки Паганеля?

— Я зараз точно в такому стані, в якому опинився він одного разу...

— Ха-ха! Так швидко?— Вона грайливо посварилась на нього пальцем. Потім звернула в бічну алею і взяла його за руку.

— Знаєте що? Ходіте в ліс! Шкода лише, що ви свого апарату не захопили. Ну, ходіте! На цілий день. Нехай шукають мене!

І такими щирими здалися йому ці слова, така безпосередня була ця витівка, що вся неприязнь його безслідно розтала.

Цілий день ходили вони по лісу, не знаючи втоми. Вона знов нарвала величезний листвяний букет.

— Я обов'язково, обов'язково намалюю свій „бронзовий етюд“,— похвалився Ігор.

Вони розговорились. Дівчина цікавилась батьками.

Ігор розповів, що матері в нього немає і сестер нема. Мати померла, коли йому було вісім років.

— Чи строгий батько? Ні, не дуже строгий... Батько працює інженером на заводі...— Ігор назвав номер...

— Ну, це нецікаво,— і дівчина побігла, пустотливо вдаривши його букетом по обличчю.

Вони вийшли з лісу, коли вже смеркло. Вона заспішила.

— Ой, що мені буде!..

Коло трамвайної зупинки вона сказала йому нарешті свою адресу. Вони умовились, що він прийде до неї через два дні, після шости годин вечора, раніше, вона не буде дома.

Ці дні для Ігоря сповнені були вагань і нерішучості. Піти чи не піти? Звичайно, дівчина чи жінка, зацікавила його і йому хотілось побачити її. Йому подобалася її дитяча пу-стотливість, її витівки. Таке дівча!

Чи може його тішила думка, що вперше за його 19-річне життя — дівчина чи жінка, безперечно старша за нього, звернула на нього увагу.

Але йому не хотілось ще раз зустрітись з отим типом з рудими вусиками. Тоді, у парку, він наче й не помітив його.

Та кінець-кінцем Ігор прийшов до висновку, що нічого поганого не буде у тих відвідинах і вирішив піти.

Це побачення в кімнаті Жеки зовсім не було схоже на їх зустріч у парку, чи на прогулянку в лісі — і треба сказати, не з вини Жеки, а цілком з вини Ігоря.

Якось незручність весь час не кидала його, хоч Жека так само невимушено пустувала і давала собі волю тішитись увесь вечір з його вайлуватості.

Прощаючись, вона затримала його руку в своїй маленькій ручці.

— Ви, мабуть, уже більше не прийдете?

І хоч Ігор сердився сам на себе, а все ж він після цього вечора був майже щасливий! Він забув про своїх знайомих, про друзів, про стадіон і про все на світі!

Якесь нове почуття народжувалося в ньому, він боявся з кимось навіть заговорити про це, він боявся словом визначити, назвати це почуття.

З того вечора вони зустрічались все частіше й частіше.

Якось знову гуляли в парку. Пустуючи, вона побігла від нього. Ігор погнався за нею — і сам не збагнув як це сталося — чи він обняв її, чи ткнувся губами в її шию. Жека строго глянула на нього, і він не знав куди подітись від сорому. Потім вони йшли кілька хвилин мовчки. Чи справді сердилась?

Та от вона глянула на нього скося, лукаво, мабуть вигадуючи якусь нову витівку. Але Ігор перебив той намір похмурим запитанням:

— Де працює ваш ... чоловік?

Той тип з рудими вусиками все таки не давав йому спокою.

Це питання наче захопило Жеку зненацька.

— Чоловік?.. Кореспондентом ... Кореспондентом однієї газети...

Ага, принагідно вона хотіла б поділитися з Ігорем своїм задумом. Вона хотіла б зробити таке оповідання, скоріше нарис — „Контрасти“. От на околицях ще збереглися одноповерхові, присадкуваті будиночки, ну просто халупки, сліди старого міста, а поруч — величезні споруди, нові заводи, школи, лікарні і всяке інше. Може цей задум не дуже оригінальний.

Тільки їй здається, це можна зробити дуже й дуже цікаво. Але їй бракує фото. Він не міг би допомогти їй?

— Фото? — З Ігоря збігла вся його похмурість. Мабуть вона таки недооцінює пристрасть фотографа. Він знає усі околиці й нові будови, як свою кімнату. Він не побачиться з нею доти, доки не принесе з собою потрібні їй фота.

— Ой, хвалько, — промовила вона недовіжливо. Вони помирилися.

* * *

Звичайно Ігор додержав слова. Вони не бачилися, мабуть, цілий тиждень, та зате він приніс десятків зо три фото. Он як! Вона сміялася от душі.

— Ну, ну, показуйте, нещасний фотографу, що ви там наклацали!

Да, йому таки довелося пополазити ці дні. Дивіться, ось яку хатинку він розкопав!.. Це цікаво! І ось що. А ось — просто диво. Новий, весь у сяйві скла, 6-поверховий будинок „Промінь“ і просто стіна в стіну з ним отака підсліпувата хатка!

А ось школа нова. А ось новий завод. І оце — хемічний, чи що. І ось іше...

Здається вона позіхнула. Ой, пробачте. Вона недбало відсунула фота аж на край стола до стіни. Це вже її непоправна вада. Вона завжди так: захопиться чимось, аж горить, а через кілька годин простигне. Їй-богу, вона вже не знає, чи писатиме той нарис, чи ні? У неї зовсім пропав інтерес до нього...

Ігор стояв розгублений, і просто невтішний. Чого у неї зіпсувався раптом настрої?

Щоб загладити свою провину, вона сказала, знов посміхаючись:

— Невже ж вам так хочеться, щоб я написала той нарис? От біда! Мабуть мені бракуватиме ще деяких фото. Ну, от, приміром, заводу №... Отож таки велетень... Там працює ваш батько? Хіба ви говорили мені про це?

Тоді Ігор знов пожвавішав.

— У батька, здається, є кілька старих фото з того заводу, я подивлюся.

— Ех, ви, — перебила Жека, — кавалер!.. Досі не подумались, хоч ради ввічливості запросити до себе в гості, познайомити з батьком.

— Я... не смів... Я був би дуже радий.

— Якраз!.. А коли батько буває вдома? Увечері? То я, може, якось, прийду.

Він сказав адресу.

Ні, цього вечора їх злагода теж не була порушена!

А другого дня вона зовсім несподівано з'явилась у гості, і не ввечері, а вдень, коли батька вдома не було.

— Приймайте гостей! — сказала з робленою поважністю. — Не чекали?

Ігор сяяв від щастя.

Він повів її в свою кімнату, посадив на невелику канапку, а сам вискочив у суміжну батькову кімнату.

Він там нишпорив щось і за кілька хвилин вернувся, тримаючи в руках пожовклі фотографії.

— Ось усе, що я знайшов!

— Що це? А, знов фотографії! Ви таки хочете, щоб я написала той нарис? — Вона перегорнула ті фотографії з байдужою, майже кислою гримасою. — Це ж усе старі.

Недбало відклала кілька.

— А у вас тут добре! Хороша кімнатка... Можна до вас приходити?

— О, будь ласка!

— Ха-ха! Ну, гаразд! Ходімо гуляти, день який прекрасний! — Вона взяла з етажерки якусь книгу, перегорнула кілька сторінок. — Я візьму у вас цю книжечку почитати. Можна?

Потім вклала фота в книжку. Обоє вирушили.

І вперше з часу їхнього знайомства Ігор несміливо взяв її за руку і вона не протестувала.

— Підемо в ліс? — спитав чи запропонував Ігор.

Ні, сьогодні вона не може, вона хотіла лише пройтись.

— Та день же який! Ходімо, Жека! Я хочу сьогодні обов'язково намалювати свій етюд. Ходімо.

Тут лише помітила вона в його руці фарби і альбом.

Ні, вона не може.

— Краще, знаєте що? Підемо в ліс у вихідний, тільки захватить з собою апарат. Гаразд?

Коло квартири своєї вона вже хотіла розпрощатись, але Ігор сказав, що заїде на одну лише хвилину.

Але в квартирі він виявив незвичайну для нього енергію. Не хоче вона в парк — він тут малюватиме.

Вільним рухом Ігор відсунув книжки на столі і побачив під ними широкий аркуш білого прекрасного паперу.

— Який папір чудовий, значно кращий, ніж у моєму альбомі, хоч і тонший.

— Не чіпайте! — крикнула вона сердито. Вона хотіла відняти папір, але він жартуючи, не віддавав. Вона потягла аркуш пальцями і вирвала клаптик.

— Ну, от, ще порвете. Віддайте!

— Я дам вам сто аркушів кращих, а на цьому я намалюю свій бронзовий етюд.

Нарешті вона втихомирилась. Якась думка, чи здогад майнули на її обличчі.

— Ну, ну, малюйте, подивимось на що ви здатні.

Великий листвяний букет стояв на столикові у красивій вазі. Вона взяла букет і стала коло вікна.

Ігор почав малювати. Жека стояла перед ним, осяяна осіннім сонцем з великим листвяним букетом у руках. Точнісінько така, як він побачив її вперше у парку. Він дивився на неї з захопленням, повільно накреслюючи олівцем обриси свого етюду. Та минуло кілька хвилин, як вона вже сказала:

— Довго ви мене будете мучить?

Якесь нетерпіння помітив на її обличчі Ігор. „Чи чекала когось, чи недобре почувала себе?“ І він вирішив, щоб не зіпсувати побачення, швидше розпрощатись. Обережно згорнув той аркуш паперу.—Я домалюю етюд дома і принесу вам його післязавтра, у вихідний, як умовились.

Жека пожвавішала і подобріла.

— Дивіться ж! Обов'язково принесіть!—І глянула на нього майже ніжно.—Цей етюд мені дуже дорогий... І апарат не забудьте!

* * *

Минали останні дні запашної мідяної осені. Ночами зривались дощі і вітер крутив і ніс пожовкле листя.

Та дні були ще ясні і сонячні, і цей день теж обіцяв Ігорю приємну й радісну прогулянку з Жекою.

Ідучи до неї з фотоапаратом через плече, Ігор з приємністю і вдячністю подумав між іншим, про те, що за весь час йому не довелося ні разу зустрітись з отим типом з рудими вусиками, та й з подругою Жеки—Юлією.

Можна уявити розчарування Ігоря, коли зайшовши в кімнату Жеки, він побачив там того самого типа, що вільно розвалився на стільці.

— А, це ви, нарешті!—сказала Жека, наче не помічаючи невдоволення Ігоря.—Ми вирішили не йти сьогодні у ліс, а поїхати на авто за місто. Машина чекає внизу. Ви згодні?

Ігоря охопило пристрасне бажання рішуче відмовитись, але в ту ж мить подумав, що це було б схоже на втечу.

Він ніс сюди свій бронзовий етюд, дбайливо загорнутий в чистий білий папір, думаючи з хвилюванням про слова Жеки, що цей етюд їй дорогий!

Що ж, за місто, то й за місто! На авто, то й на авто!—Тим більше, що той рудий тип настільки люб'язний, що навіть—сів поруч з шофером.

Ігор не встиг і оглянутись, як авто вже винесло їх за місто і мчало рівним широким шосе, що вело з міста до обласного центру прикордоння.

Він хотів непомітно передати свій етюд, але Жека глянула на нього змовницьки і всміхнулась.

Кілометрів за 30 від міста вона попросила сфотографувати невеличкий лісок на обрії, ліворуч — прекрасний пейзаж! Машина на мить зупинилась. Ігор фотографував. Це повторювалось кілька разів. Але рудий чоловік Жеки, що весь час сидів мовчазно, раптом наче розсердився.

— Вам, мабуть, не до того, дайте мені апарат.

Вони під'їздили до залізничного насипу і мосту через ріку. Тут шосе повертало ліворуч, мимо соснового ліска. Недалеко, за півкілометра, була невеличка станція. Машина стала, рудий прицілився апаратом фотографуючи, але раптом на шосе показалося зелене авто, що мчало повним ходом.

Рудий оглянувся і в ту ж мить їх машина рвонулась з місця, так що Ігор піднявшись, щоб подивитись, як фотографує рудий, ледве не впав, а Жека хитнулась у його бік, наче падала в його обійми.

— Ха-ха! — засміявся роблено рудий, — обережніше!

Все це було схоже на дурну витівку. Ігор встиг помітити лише, що з машини при крутому її повороті випало щось, наче білим крилом майнуло.

Вони проїхали ще з кілометр і шофер завернув у лісок. Мабуть з годину вони гуляли по лісу, але та гулянка була зіпсована. Рудий чогось був сердитий і роздратований, Ігор не міг добрати — з чого.

Скоро вони вернулись до авто, але Жека несподівано заявила, що почуває себе погано і вернеться в місто поїздом. Її супутник зняв шляпу і вклонився Ігореві.

— Прощайте, шофер доведе вас до міста, ми поїдемо поїздом.

Набиватися їхати з ними було незручно. Ігор сів в авто, Жека махнула йому рукою. На прощання вона встигла йому шепнути, щоб він не приходив кілька днів, поки вона не напише. Так треба.

За кілька десятків метрів від ліска шофер дав швидкість і авто помчало до міста рівним і широким шосе. На повороті вони трохи не наскочили на друге авто, коло якого порався шофер. Ігор помітив — це було те саме зелене авто. Мабуть щось зіпсувалося у них.

— Ей, — крикнули їм услід, — але що саме кричали Ігор не розібрав, а шофер не спинився.

Тут згадав Ігор про свій етюд. Він оглянувся — в машині етюду не було. Невже Жека взяла його? Чи він потрапив до рук рудого і з того він був такий сердитий?

Ігор вернувся додому втомлений і роздратований.

Кілька днів вони не бачились з Жекою. Ігорю нетерпілося. Нарешті прийшов лист.

„Милий!

Прийдіть сьогодні о 8-й. Я чекатиму. Так скучно без вас ці дні. Якщо хочете, я навчу вас сьогодні мистецтву кольорової фотографії. Нехай не боряться у вашій душі дві ворожі пристрасі: художника і фотографа.

Жека“.

Та щось муляло, щось тривожило Ігоря ці дні, мабуть більше ніж бажання бачити її. Куди, справді, подівся бронзовий етюд?

І що за чортівнина — чому вони вернулися додому поїздом, а його самого відправили в машині?

Вечір наближався нестерпно повільно, але Ігор подзвонив коло дверей Жеки о 1-й хвилині 9-ої. Ні на хвилину не раніше!

Нервові дзеленчання дзвоника відгукнулось у всій його істоті, забилося серце. Таки він здорово скучив за Жекою! Зараз вона відкриє двері і, як завжди, сховається!

Двері розчинились і Ігор завмер на півкроці — в дверях стояв чоловік Жеки.

— Заходьте, Найдьонов, — сказав він сухувато, як говорять надокучливому знайомому, — заходьте. — Він пропустив Ігоря вперед і міцно причинив двері.

На велике здивування Ігоря, і в кімнаті не було Жеки.

— Жека щось недобре чуває себе, — тим же сухуватим тоном пояснив чоловік. — Сідайте, що ж ви? — І вийняв пачку цигарок.

— Не палите? Пора, пора, юначе!

— Що з Жекою? — спитав Ігор, щоб хоч щось сказати, не знаючи куди йому діватись.

— О, нічого особливого, завтра-післязавтра буде здорова.

Повисла тягуча, нестерпна мовчанка. Ігор подивився на співбесідника і наче вперше побачив його сухі гострі очі, що пильно вдивлялися в нього.

— Ви добрі фотографії робите, — промовив він.

Лице Ігоря залила густа краска сорому. „Невже йому потрапила до рук ота перша фотографія? Ось що означає „хвороба“ Жеки!..“

— Ну й чорт з ним! — вилаявся про себе. Якимсь різким, грубим словом йому хотілось розірвати цю нудну противну розмову, але той наче облутував і зв'язував його своїм важким поглядом.

— Мені доручено висловити вам подяку — вашими фото-

графіями дуже задоволені—і вручити вам цей невеличкий пакет.

Тоді краска відлила від лица Ігоря і, зблідлий, він підвівся з стільця.

— Я не розумію...— його голос дрижав.

— Ну-ну, це ваш, ну... гонорар. Гонорар за фота... це для початку, вдруге ви одержите більше... Мені також доручено,— продовжував той так само розмірено,— висловити надію, що ви й далі постачатимете нам деякі фота, які цікавлять нас...

Ігор сів, приголомшений. Він ще не встиг збагнути страшну прірву, що розкрилась перед ним.

— Так от ви які падлюки,— лише промовив, задихаючись.

Той сухо засміявся.

— Ну, от! І якого біса вам треба! Ви молодий, у вас будуть гроші, і Жека буде ваша, і...

Він поклав руку на схилене Ігореве плече, та рука наче придушила його і він не в силі був скинути її.

— Я хочу поговорити з вами відверто. Ваші фота заводів, що ви люб'язно зробили для нас, нам придалися. Але що вас тривожить? Хто може дізнатись про ті фота? І чому вам хвилюватися?.. Звичайно, ви можете звідси піти і зайти в НКВС...

Він вимовив ці чотири літери роздільно, чітко, над кожною ставлячи наголос.

Ви можете, звичайно, покаятись і виплакаться там, але що вам допоможе? Ваші фота, довожу до вашого відому, вже щасливо перейшли кордон. Це раз. Ну, а подруге, тільки ви насмілитесь, наперекір здоровому глузду, наблизитись до тієї установи, як у ту ж мить та установа знатиме, що ваш батько, інженер Найдьонов, передав для однієї сусідньої держави фота заводу...

— Це брехня! Ви підло брешете! Батько нічого не знає...

— Хо-хо! Доведіть, доведіть це!.. Ви, мабуть, не помітили, що на звороті фото, яке ви нам дали, власною рукою вашого батька написане його прізвище. І навіть ініціали— Н. К.— Нестір Кіндратович, якщо не помиляюсь?.. Отже?

Ігор протягнув руку за пакетом.

— Давайте гроші!..— Щось перехопило йому дихання, він надсилу вимовив останні слова,— тільки я більше нічого для вас не робитиму...

Іх руки— його і господаря— одночасно лягли на пакет.

— Пам'ятайте, хлопче,— сказав господар і очі його заблищали недобрим огнем,— і ви, і ваш батько в наших руках. Не подумайте робить дурниці— вони коштуватимуть життя і вам і йому!

Потім він зняв руку з руки Ігоря, що держала пакет, і сказав звичайним тоном:

— Бажаю успіху, хлопче! Тепер можете іти! Відпочиньте кілька днів. Я повідомлю, коли ви зможете побачитись з Жекою.

Він провів його до дверей.

— До побачення!

Ігор ішов швидко, не оглядаючись. Пакет пік йому руки, але він міцно держав його. Його рішення було незмінне і безповоротне — іншого рішення він і не уявляв собі, — але і в тому твердому, безповоротному рішенні він не знаходив ні спокою, ні розради.

Важке, непоправне лихо сталося і хоч яке б було тверде і незламне його рішення, — тому лиху не зарадити!

І він знову прискорив крок.

* * *

Через кілька хвилин він сидів у просторій світлій кімнаті з великими вікнами. Вікна були такі великі, що, здавалось, стіни кімнати були з суцільного скла. За столом сидів нерухомо мовчазний чоловік — він слухав Ігоря, не перебиваючи його жодним запитанням чи рухом.

Ігор розповідав палко, щоразу збиваючись, все від початку до кінця.

І от він скінчив своє оповідання і опустил голову. Йому не було виправдання і він не шукав його. Він вийняв з кишені зім'ятий пакет і поклав на стіл. Кілька довгих хвилин минуло у гнітючому мовчанні.

Це ще більше вплинуло на Ігоря. Чому мовчить ця людина за столом, чому не робить нічого, наче нічого не трапилось?.. Нарешті почув він голос співбесідника.

— Одну з ваших знайомих, яку ви назвали „Юлія“ — точніше Жозефіну Бжезовську затримано з вашими фотографіями ще кілька днів тому при спробі перейти кордон. — Черговий легенько постукав олівцем по столу. Ігор підняв на чергового широко розкриті від здивування очі — в них світилася радість і мовчазне запитання, яке він не насмілювався висловити.

— Ви хочете знати як? — Черговий відімкнув якусь шухляду в столі і вийняв широкий, пожовклий аркуш паперу з відірваним вугликом. — Пізнаєте? Це папір, на якому ви малювали отой, як ви назвали?.. Ага, бронзовий етюд. Ви загубили його, коли ваш супутник — кореспондент газети одної „дружньої держави“ з авто фотографував залізничний міст і насип. Ми змили в спеціальному розчині вашу мазню... — Черговий зробив паузу, та глянувши на змарніле обличчя Ігоря, що горіло пекучим соромом, глянувши в його хлоп'ячі очі, з яких от-от мали ринути великі солоні сльози, сказав м'ягче:

— Ви знаєте, що було під вашим рисунком? Там симпатичними чорнилами було зроблено докладний опис того за-

воду, який ви так люб'язно сфотографували для своєї знайомої! Да, ми давно мали на оці ту „святую трійцю“. Ну, ваш... етюд нам допоміг.

Він помовчав.

— Вам не бракує чесності, товариш Найдьонов,— додав по хвилі,— але бракує пильності.

І він протяг Ігореві широку міцну руку. Ігор гаряче і вдячно потис її.

Харків, 1938 р.

Микола Нагнибіда

ДОРОГА НА ПІВДЕНЬ

Остужені вереснем зорі,
В багряному листі перон.
Дорога на південь. До моря
Співучий летить ешелон.

І сповнена морем уява ...
Та ось відкривається степ
І міста близького заграва
Край неба жевріє, росте.

Скажи, Запоріжжя вогнисте,
Чи згадуєш ти юнаків,
Що перші прийшли і врочисто
В яругах південних степів
Землянки копали й клялися;
Тут місто зросте над Дніпром!
Дніпру наказали — розлийся,
А каменю — бий джерелом!

Скажи, Запоріжжя, ти чуєш
В садах голоси на зорі?
І досі там, мабуть, ночують
Полтавські пісні грабарів.

Скажи, Запоріжжя, у травні,
Як пройде весіння вода,
Чи ходить дівчина у плавні,
Чи думу про мене гада?

Тобі, город юності, зорям,
Місцям незабутнім поклон.
А поїзд — на південь: до моря
Співучий летить ешелон.

І вже Мелітополь поволі
Садами встає іздала.

Шумлять, як в дитинстві тополі,
І пахне дитинством земля.

І спогад за спогадом — хвилі ...
Та ось на перон золотий
Із яблунь найкращих в артілі
Дівчата несуть нам плоди.

Підходь же, скоріш, таврічанко,
Скажи мені, краща із краль,
Чи й досі за тим полустанком,
У кузні твій батько - коваль?

Ті роки, у серце запавши,
Палають вогнем золотим.
Ішли тоді воїни наші
Звільняти від ворога Крим.

Бійці про спочинок не знали,
Тримались прямиших доріг,
Але біля кузні спинали
Своїх скакунів бойових.

І в дверях від диму зчорнілих
Коваль довгожданих вітав,
І коникам вершників смілих
Сріблясті підкови кував.

А ми проводжали до гаю
Бійців із червоних колон.
Прощай, таврічанко ...
Світає ...
До моря летить ешелон.

Лягають тумани на берег
І поїзд окутують наш.
І степ переходить в озера
В безсмертне імення — Сиваш.

Лежить тут робочий із Тули,
З Урала, з Донбаса, батрак.
Вони це нам долю здобули
Так мужньо і дорого так.

І пісня стихає ...

Зірвавши
Кашкети з юнацьких голів,
Ми всі присягаємо павшим,
Могилам червоних орлів.

Харків, 1933 р.

Йосип Фельдман

У НАШОГО БОЖЕНКА

Христя Найдич ішла дорогою, рівною як стріла. Вона йшла між вистиглих хлібів, дорідне жито никло колосом — хилилося до сирої землі. В голубому, високому небі плив жовтий коршак, розпластавши крила. Він увесь час кружляв над Христининою головою.

Вона прямувала до лісу, що синів ген на обрії.

Як тільки Христя зайшла у верби, гримнув постріл і коршак, наче той камінь, упав їй до ніг. З чагарнику вилізло двоє обвішаних зброєю людей, у драній одежині. Один з них, вусатий, підняв за широке крило теплого коршака і на чоботи йому капнула чорна кров.

— Візьміть, баришня, хижака, вительбуште, хай підсохне, наб'єте соломой і хай стоїть чучело у квартирі.

— В мене нема квартири.

— Як так?

— Спалили хату гайдамаки.

— Ого! Виходить ворони вже з півнем подружили. Ну, ходіте до батька, він розбереться.

— А ви хто такі будете?

— Ми таращанці.

— Оце саме вас мені й треба.

Вся Україна гострила зброю. Люди піднялися проти німецьких окупантів і петлюрівсько-гайдамацьких куренів. До богунців і таращанців посунули шляхами, гримучими річками. В лісі, під Таращею розмістився Таращанський полк. Тут люди коней пустопаш попускали, коржі пекли на вогні, джерельної води напивалися досхочу. Тут вони мінялися зброєю різноманітною: німецькими гвинтівками, козацькими карабінами, японськими рушницями, кольтами, маузерами, наганями і браунінгами. Тут були й такі, що повикопували із землі старовинні мушкети, шаблі, пістолі і ятагани. Були й такі, що просто приходили з ножами, граблями і косами. Вся ця зброя брязчала, гострилася.

Командиром був Боженко Василь Назарович. Величезний ростом чоловік, він ходив не хитаючись на кривих ногах. У нього було чорне, рідке волосся, пожовклі від тютюну

вуса, кошлата з сивиною борода. Сіро-зелені очі блищали спід густих брів. Боженко був майстровим-теслею, працював довго у Київському арсеналі, об'їздив, плотникуючи, пів України, і рукомесло своє любив. Він любив і шанував людей, що своїми грубими руками, своєю працею створювали цінності, і тому лютою ненавистю горів до неробів-панів і до їх наймитів-петлюрівців.

Христю Найдич привели до самого Боженка. Він сидів за тесаним дубовим столом, розкинувши довгі, товсті ноги в плетених личаках, в чорній бурці наопашки, і сьорбав юшку з мальованої миски.

— Що скажеш, красуню?— Христя протягнула свої папери.

— Мене до вас надіслав райком.

Боженко не дивлячись на папери спитав:

— Партийна?

— Ні, комсомолка.

— Давно?

— Не дуже.

— Скільки?

— Місяця чотирі.

Їх оточили з усіх боків таращанці, зацікавлено придивляючись до дівчини. Батько відсунув рукою миску і поклав на стіл нагай.

— Борщ варити вмієш?

— Вмію,— відповіла Христя.

— А сорочки прати вмієш?

— Так.

— Ну й виходь заміж.

Таращанці засміялися, а Боженко взявши у руки нагая, бавився ним.

Христя оглянулася навкруги і побачила, що люди сміються зовсім беззлотно, що в очах у них багато доброти, що це такі ж прості парубки, як їхні хуторські, як у ближчому селі, як комсомольці на повітових курсах. І вона спитала у Боженка:

— А ви що собі жінку шукаєте?

— Ти ж за мене старого не підеш?

— Не піду.

— То-то воно й є. Йди на кухню і воюй, а то юшку наші повари варять ні к бісу, ні к богу не годиться.

— Добре, я піду на кухню, але мене не для цього до вас надіслали,— гнівно проказала Христя.— Я напишу про це Щорсу.

— Почекай, почекай, дівко! Ти, виходить, грамотна?

— Грамотна.

— Тю! Не знаєш звідки на тебе впаде. Що ж ти зразу не сказала. Будеш при штабі документи перевіряти. Ну, дай твою бомажку.

Він взяв у Христі командировку, довго вертів у руці, во-

рушив губами, потім, діставши огризок олівця, через всю командировку, вздовж і впоперек, вивів незграбними, але рішучими літерами: Боженко.

— Оце і все,— сказав батько і ляснув нагаєм повітря.

Христя залишилася при штабі. Вона переписувала і редагувала документи, які Боженко не довіряв начальнику штабу, бувшому офіцеру Дрилевичу. Батько відносився до Христі як до писаря, а може трохи милостивіш — як до писаря „особливих доручень“. Це пригнічувало Христю. Завжди сидіти в штабі, завжди їхати в обозі й вислуховувати плоскі дотепи штабних.

— Какой у вас розкошний бюст, как у богини бельведерской.

— Дозвольте вас поцілувати в отверстие для ввода пищи.

Хіба для цього підпалила вона петлюрівський штаб, хіба для цього попросилася вона на фронт? Вона хотіла про все це розповісти Боженкові, але не наважувалася.

Якось батько покликав її до себе, посадив за грубо отесаний стіл, дав олівець, паперу і наказав:

— Пиши заклик, а я підкажу.

Він ходив по хаті від стіни до стіни, величезний, волохатий, заклавши здоровенні руки за спину, думав думу.

— Пиши. Брати таращанці. Нет! Товариші червоноармійці-таращанці! Ми йдемо в бій з Петлюрою. Сказано-зв'язано. Пам'ятайте, хлопці, пустилися в бійку, чубів не жалійте, а головне, дружно всі, один за одного стійте. А як не буде єдності в нас, товариства, пропаде, мов порошина з дула, наша слава. Пам'ятайте: дружні сороки орла заклюють.— Боженко зупинився серед хати, насуплений лоб увесь у зморшках.

— Ну, а тепер підпиши: командир Другого таращанського полку Боженко. Читай.

Христя взяла папірець і встала.

— Товариші червоноармійці-таращанці! Ми йдемо в бій з ворогами народу, з петлюрівцями і німецькими окупантами. Ідемо звільнити свою землю, що дісталася нам кров'ю.

— Вірно. Правильно!— перебив Боженко.

— Ми йдемо в бій за те, щоб побудувати щасливе життя, щоб дітям нашим було тепло і сито. Не шкодуючи своїх сил, ми повинні нищити ворога, дружно, один коло одного підемо в бій, під проводом комуністичної партії, звільнимо нашу землю. Вперед за революцію, товариші! Комполку Боженко. Оце і все, Василю Назаровичу!

Боженко взяв у Христі відозву — поворушив губами.

— Здається мені, що ти трошки інакше написала.

— Та ні, точнісінько так, як ви мені продиктували. — І тоді Боженко широко посміхнувся, аж борода затріпотіла, підморгнув лукаво Христі.

— Ну, де ж мені підписати тут?

— А вам підписувати не треба. Ми відозву отпечатаємо.

Таращанський полк обережно посувався вперед, діючи в тилу у ворога, тримаючи зв'язок з богунцями. Майже без пострілу зайняли таращанці залізничну колію, знищивши петлюрівську варту. У напівзруйнованому товарному вагоні батько Боженко зібрав увесь штаб і командирів. Сидючи перед драною картою, він нагаєм показував де „грабують петлюрівці“. Командири, що оточили Боженка, слухали його уважно, з повагою. Слухала поважно і Христя, зачудовано дивлячись на цього розумного діда.— І от, коли Боженко сказав, що треба послати в розвідку „розбитних“ хлопців, Христя перша попросилася.

— Я тут виросла в цій місцевості. Я тут знаю кожен кущик.

Боженко рвучко повернув до неї голову, ляснув нагаєм по карті.

— Не сунь носа до цього проса! Чуеш? Не про тебе, галочко, річ.— І, побачивши як зніяковіла Христя, Боженко голосно засміявся, аж відкинувся на спинку стільця. Засміялися всі. Сміявся командир особливого загону Бабула, сміявся ескадронний Петренко, сміявся відважний Голуб, сміялися взводні.— От перепеля, ще крила не окріпли, а воно туди ж — літати!

Христя почервоніла, вискочила з вагону. „Як їм не соромно сміятися з мене. От піду сама у розвідку. Розвідаю все і доповім Боженкові перша. Так думала Христя, та раптом згадала, що не переписана ціла гора документів, що завтра все це треба розіслати. Ударила з розпуки об полу руками і знічев'я повалилася в густу траву. Вона довго так лежала. Холодна земля заспокоїла її. Вона оглянулася навкруги і побачила чудовий, блискучий світ. Ген-ген у високому, оксамитному, синьому небі гострі зорі роїлися як світляки, чумацький шлях простягся в далекий вирій, десь за моря, де сонце ходить близько коло землі і де завжди тепло. І заспівала тиху, любу пісню.

Стоїть місяць над горою,
А сонця немає.
Мати сина в доріженьку
Слізно провожає.

А через дві години всього цього не було. Таращанці нічною атакою сунули на село Омелянівку. Зчинилася стрілянина і свистіли шаблі. А ранком в селі вже відпочивали таращанці, обмивалися, лагодили одяг. „Наярювали“ на гармошці, танцювали з місцевими красунями. Тут Христя зустрілася з своїм далеким родичем дідом Бондарчуком. Дід узяв костур з правої руки в ліву, помацав Христинину червоноармійську сорочку і, клацнувши язиком, сказав:

— Міцна матерія, на підбрюшник коневі хороша. А ти, Христе, як тут служиш, за гроші, чи тільки за харчі?

— За совість, діду, тільки за голу совість.

— І всі ви так?

— Майже всі.

Дід Бондарчук помовчав, знов узяв костур з лівої руки у праву.

— Кажуть, що у вас начальство, начебто з мужиків. Як, Христе, не брешуть люди?

— Начальство самим народом поставлено.

І раптом дід заплакав.

— Чого ви, діду?

— Мого ж Остапа — народом був поставлений — петлюрівці вбили. Витягли до церкви і залишили там з діркою у лобі. Він був председателем сільради. А тепер он, хліба, навіть, нікому зібрати.

Христя розповіла Боженкові про діда Бондарчука і про сина його Остапа.

— Який у нас завтра день? — спитав Боженко.

— Неділя.

— Добре, допоможемо.

Рано-пораненьку в неділю на майдані посеред села зібрав Боженко коло таращанської червоної корогви женців, все молодих парубків та дівок. Став на мажару, сам косу з грабками в руці тримає, в долину на озимину глянув і мовив:

— Жніть, хлопці, розжинайтесь. Допоможіть трудовим людям. А навкруги добре оглядайтесь, та зброю позаряжайте, а то з гори орда петлюрівська вийде, та щоб не пов'язала вас, як снопи.

І пішли таращанці у степ. Взялися чимдуж за коси, — тільки встигайте дівчата снопи в'язати! Сам батько Боженко простоволосий, вимахує косою, і лягає важкий колос спід коси на землю. Батько босий, сорочка розхристана, на поясі колodka з маузером. Покосить, покосить, зупиниться, оглянеться навкруги.

Не дрімає варта на межах коло кулеметів, трясуть осідлані коні поводами, переступають з ноги на ногу.

— Гей, хлопці, дівчата! — гукнув батько на все поле, — де це видано, щоб жито жали і не співали. Затягай якоїсь.

І полинула пісня.

Ой, ти дівко, ти моя хороша,
Ти моя хороша, як рожа...
Ой, ти дівко, дівко молоденька,
В тебе ручка біленька.
А в ручечці чарочка золотенька,
А в чарочці горілочка солоденька.

І ще зорі не висипали в теплому, літньому небі, а копи вже вкрили поле. Всі жінці зібралися на шляху. І тоді Христя

з вінком на голові вийшла вперед, поклонилося Боженкові низько, зняла з голови вінок, протягнула йому:

— Візьміть це, щоб ми на другий рік діждали жито жати і вінка вам принести.

І діди сиві зняли шапки, перехристилися на таращанську червону корогву і мовили:

— А дай боже!

В село повертали таращанці із співами, із косами, серпами і рушницями на плечах.

Два дні боронили таращанці Омелянівські хутори, відбиваючи шалені петлюрівські атаки. Синьожупанники йшли в три і в чотири ряди. Таращанці їх підпускали близько і розбивали вщент ураганим огнем. На третій день у таращанців не стало боєприпасів і вони відступили в ближчий ліс.

Боженко сидів на дубовому пеньку, обхопивши одчайдушну, важку голову великими руками. Дві години різні мислі туманили йому голову. Врешті він наважився. Щоб не ризикувати людьми, він вирішив послати до петлюрівців парламентарів, які повинні зволікати як мога довше переговори, а за цей час привезуть боєприпаси.

Але кого послати парламентарями? Майже всі командири його занадто гарячі голови, щоб мирно поговорити з петлюрівцями кілька годин. В цей час Христа підійшла до Боженка. Він поділився з нею своїми думками.

— Товаришу Василь Назарович, пустіть мене, я з петлюрівцями переговорю.

У Боженка піднялася права брова і очі йому скруглили.

— Гей, гей, дівко ти нерозумна. Вони тебе вб'ють та ще й над тілом твоїм надсміються.

— Василь Назарович!

— Ти іще, Христе, на світі не нажилася, щоб ризикувати життям.

Але вона так вперто, так гаряче просила Боженка, що той згодився пустити її тільки ще з двома хлопцями.

Христі добули коня, одягнули в жупан, обв'язали червоним поясом з китайки, обвісили зброєю. Тримавши білий прапор, вона виїхала з лісу, в супроводі двох таращанців.

На древній козацькій могилі зустрілася Христа з ворогами. Чотири гайдамаки і осавул Ананій Хвиля були п'яні у півсвіста.

Осаул підкрутив свої страшні козацькі вуса і спитав Христа:

— Ти що у них за комісаршу правиш?

— Ні, я рядовий боєць.

— Так піді скажи своєму отаманові, що ми з бабами не воюємо.

Зашуміла, загула нагаечка коло ніг осавула, заляскала по чоботі з доброї волячої шкіри.

— Не вийде цього, пане! Мене виділив увесь полк і рішення свого не одмінить.

— А чого ж сам Василь Назарович не вийшов до нас? — спитав осавул.

— Товариш Боженко може говорити тільки з найвищим начальством, тільки з головним отаманом Петлюрою.

Осавул оскалив зуби:

— Ого, велике він у вас цабе.

Христя поклала руку на держак шаблі.

— Він командир Таращанського полку, а перед нашим полком не встое половина вашого війська.

— Ну, ти су ...— Осавул осікся.— Краще прикуси свого язика.

— Легше чужий палець прикусити ніж свій язик.

— Що?

— Пане осавул! Ми прийшли з вами мирно говорити, по-божому.

— Ви бога продали в сімнадцятому році. Не твоїми поганими вустами його згадувати.

— От знов за рибу гроші! Якщо хочете говорити, то давайте, а ні, то з богом.

Осавул Ананій Хвиля переглянувся з гайдамаками.

— Про що ж ти будеш говорити?

— Та так якось незручно, треба випити, закусити чи як.—

І Христя цокнула пальцями під горлом.

Найстаріший гайдамака розсміявся.

— Сказано: сотворив бог три зла: чорта, бабу й козла. Ви ж червоні не п'єте.

Христя зсунула на бакир смушеву шапку.

— З добрими людьми завжди раді випити.

Доки двоє гайдамаків ходили в село по горілку, осавул розглядав таращанських хлопців і Христю. Спершу він дивився на неї одним оком, потім розплющив друге. А коли принесли горілку, він уже облизувався, дивлячись на Христю і підкручував молодецькі вуса.

Горілку вилили в чарки. Христя попросила:

— Випийте ви сперше, а то може покладали в горілку сон-трави, або чорнозілля.

Осавул і гайдамаки підняли чарки, випили і крякнули.

Христя налила їм ще горілки. Потім підняла свою чарку і мовила:

— На здоров'я вам, на злість ворогам, на безголов'я великим панам і тим бісовим синам, що зазидують нам.— І пригубила. Гайдамаки скривилися і перехилили ще по одній. Тепер крякнув тільки осавул і простяг до Христі свої загребуші руки.

— Ех, кумо, поцілуємось.

Христя піхвами шаблі одвела його руки.

— Кум не кум, а в горох не лізь.

Осавулова пика налилася кров'ю. Христя сіла на коня, держак її шаблюки жеврів під сонцем.

— Слухайте!—Звернулась вона до гайдамаків.—Я вам передаю наказ мого командира. Не пізніше як за годину ви повинні очистити село. Інакше ми його візьмемо штурмом. Передайте це своєму начальству, а я почекаю.

Осавул вихопив німецький маузер. Хлопці-таращанці заступили Христю.

— Щоб ти ходила з круга світа, бісова дочка,—хрипів осавул.

— Оце і все,—продовжувала Христя,—і пам'ятайте, що у лісі за селом—

Нова новина:
Породила таращанців
Шовкова трава.

Вдарив під нею огир копитом, під таращанськими хлопцями забасували коні, забрязкали поводами. Вони всі втрюх повернули коні і, стримуючи їх рядком, поїхали до лісу. А їм у слід дивилися остовпілі гайдамаки. Коли таращанці вже під'їжджали до лісу, осатанілий осавул послав їм навздогін кулю з німецького маузера. Куля навиліт пробила Христі смушеву шапку. Несучи шапку в тремтятих руках, вона підійшла до Боженка. Батько при всіх ляснув її по плечу і потиснув руку. І дивно, після його потиску вона перестала тремтіти.

— Молодець дівка!—сказав Боженко.

Через півгодини батькові доповіли, що на ліс ідуть гайдамаки. Але тепер вже було пізно. Ізза лісу вдарила по гайдамаках таращанська батарея. Батько Боженко у розмаяній, чорній бурці на чолі полку. З гиком і галасом, несучи на гривах степові вітри, коні таращанців влетіли в село, поскакали по вузьких вуличках, здіймаючи кураву.

Бій був упертий. Христя з кишеними повними бинтів, бігає між таращанцями, перев'язуючи пораних. Її гукали:

— Христе, сюди!

— Христе, сюди, донечко.

А батько Боженко рубався у перших рядах, підбадьорюючи бійців.

— Хрести їх, хлопці, до пупа, до пупа!

І от Христя побачила як кров бризнула батькові з руки, і кинулась мерщій до нього. І раптом щось штовхнуло її в ліве плече, перед очима закрутилася земля з кінями, з людьми, з шаблями. І дерево почало падати на неї.

Очунялася вона і побачила над собою ласкаві очі Боженка.

— Нічого, Христе, ми тобі зараз примочимо рану холодною водою, прикладемо деревесний трут, і до свадьби все діло загоїться.

— Де це я? — спитала Христя.
— У попівському будинку.
— Здобули село?
— Інакше і бути не може.
— Василь Назарович, вас поранено? Я бачила...
— А я рану вже загубив по дорозі.— І Боженко голосно розсміявся.

Через два дні полк виступав з села. На чолі одного з загонів була комсомолка Христя Надич. Її призначено командиром загону наказом за власноручним підписом товариша Боженка.

Харків, 1938 р.

Андрій Малишко

ОСІННЄ

Стоять озера світлої краси,
Сади в росі, земним багатством повні,
Гарячий місяць вставши на підповні,
Пливе, як човен, знявши паруси.

І коні ржуть з конюшні мимохідь,
Коли почують гомони діброви.
Ідуть поважні вим'ясті корови,
У теплих стійлах будуть їх доїть.

Поїти пійлом. Світле молоко ж
Спаде струмками в цинкові дійниці.
Дівчата смагли й гарні молодиці
Подоять і сінця внесуть також.

Отут і пісню відшукать мені,
Сердець людських возславити огні,
Щоб на сердечнім вистояна слові
Вона шуміла, як гілля дубові.

Хто люди ті? Усе брати мої!
Де труд кипить, уста цвітуть дівочі,
Де пахнуть хмелем вересневі ночі,
Пливуть струмки й колишуться гаї.

Київ, 1938 р.

Омелян Розумієнко

ВІД УСЬОГО СЕРЦЯ

Е Т Ю Д

Упоєний сонячною ласкою і спогадами про минулі дні, я стою коло тебе.

Я тільки вчора приїхав. Не був у селі уже давно, а от усе мені знайоме, як і в ті роки, коли тут виростав, ходив до школи, пас худобу, як і потім, у перші комсомольські дні...

У вінок з многорукого сонячного проміння вітер влітає найкращі квіти. Вітер доторкується до мого обличчя, як рученята первака-сина.

Друже мій, чи ти відчуваєш це?

Я не вірю, не хочу вірити, щоб ти не відчував, був не той. Я пригадую, як ти, повернувшись з армії в гостроверхо́му будьоннівському шоломі, ванглі́йському френчі й галіфе, перехвачений через плечі порту́пеями—прийшов до нас. Ти, що більше від нас знав про фронт, був найбойовіший серед нас усіх, серед нашої першої дев'ятки. Ти завжди перший рвався в бій, вів за собою нас.

Чи ти чуєш мене, мій друже?

Ти не говориш до мене, а я не можу мовчати. Мені хочеться говорити.

Я не серджусь ні на кого, що я тут один. Знаю, саме робоча пора, колгоспники всі на степу, і тому тут, далеко від двору колгоспної управи, я стою один. Я, приїхавши з міста, з рідними вже побачився, а це прийшов провідати тебе. Я знаю, що ти не в степу.

Ти відпочиваєш під рясними яблунями, а на них плоди й листя в сонячних огнях. Огні переливаються різними кольорами: жовтими, білими, золотими. Здається, що це горять ялинкові свічки і розтоплений віск, не згораючи весь, розливається на плоди, на листя, поліруючи їх.

Тобі в тіні спід яблунь не видно радісного й життєдайного сонця. Ти відчуваєш його по відзолоті на деревах, на квітках, на траві. Та ти відчуваєш вітер. Він доноситься до тебе м'якою гаммою далекого піаніно. Ти чуєш його музику, як чую я, чують інші.

Чому ж ти не говориш?

Мені хочеться говорити й говорити. Я пригадую все. Нічого,

нічого я не забув. Я й досі чую твої кроки, твій голос. Все, все, як на долоні, наче воно було тільки вчора.

Наче тільки вчора густо снували по лісах і зарослях банди. Непрошено, то там, то там, вони вискакували з засідок, зустрічали по дорогах наших людей, наскакували на організації, стріляли у вікна.

В нашому повіті оперували рештки банд Махна, доходила Маруся, соловійом-розбійником сидів на шляху до губерньського міста Петренко, по дорозі на Корюківку—Рак, Медведєв, інші. І нам, разом з тобою, доводилось боротися проти них, виборювати собі право на щастя, на радість.

Ти пам'ятаєш це!

Не треба розповідати про це? Але ж я прийшов до тебе. Я давно не бачився з тобою і думаю, що нам обом варто відновити в пам'яті те, що було дорогою в сьогодні.

Я хочу говорити. І коли мене не слухатимеш ти, я розповідь сонцю, деревам, вітру. Нехай вітер підхопить мою розповідь на свої крила і рознесе її. Він знайде охочих, що послухають, коли донесе їм мої слова, відновить у пам'яті часи перших дев'яти комсомольців у нашій, далекій від міста й залізниці, селі.

Не протестуй завчасно! Давай уговоримося, що ти протестуватимеш, коли я заплутаюсь, скажу неправду. Та тобі не доведеться червоніти за мене.

Уявою пройдемо до сільради. Від тебе дорога туди не пряма. Історичні документи свідчать, що село наше стоїть уже кілька сот років, і вулиця—з тих часів. Хто зна, де хто жив колись. Тільки догадуватися можемо, що покривлена вулиця мабуть саме там, де треба було обійти двір багатія. А дітьми ще, до революції, багатих обходили й ми. Та вже обидва ми бачимо, що тепер виправляються й вулиці. На цей раз пройдемо повз навислі верби, берези, вікові в'язи. Оминемо цих німих свідків часу, вступимо в сховане під деревами приміщення сільради.

Ось і відома обом кімната. Вона служила колись нам за постійний притулок, бо ночувати дома не доводилось. Дома нас могли взяти по одному й постріляти. Дома ми не могли спати. Та й сон тоді був не міцний, короткий. Коли був перепочинок, ми розташовувались у сільраді на столах, на лавах, положивши під голову картуз чи шапку і, під охороною своїх же вартових, виставлених коло приміщення, засипали там із затиснутою в руках зброєю.

Так! Із затиснутою в руках зброєю, бож про спокійний сон ми забули.

А он кімната праворуч. Вона—може з дев'ять квадратних метрів—тоді була нам за клуб.

Ти пам'ятаєш, як старанно ми відгукнулися на призов повіткому: „учитись“! Серед сільських організацій у повіті наш

осередок перший взявся до навчання. І хоч ти спершу огинався — бо тобі орудувати зброєю було куди легше, ніж читати книжку, — але потім і ти погодився.

Не було чим світити. Ми встановили чергу, і по черзі приносили світло: хто шматочок лою, хто пляшечку олії. Ти, в свою чергу, приніс шматок сала. Ми поклали сало в черепочок з гнотом, воно топилося й горіло. А ми, всі озброєні: револьвером, рушницею, одрізом, сиділи круг столу і слухали, що читав нам секретар з книжок, привезених із повіткою.

Було небезпечно. Банди кишіли навколо й могли наскочити на нас кожную мить. Ми, що вже до того загубили кількох старших товаришів, стали обережніші. Ми не хотіли даремно губити свої голови. Нам хотілося жити, бо ми вже побачили, що наше життя тільки починається, що воно все спереду. І в цьому кожен новий розділ чи прочитана книжка вели нас уперед.

Із нас дев'яти комсомольців двоє стояли на варті, а решта були в кімнаті і, з зброєю наготові, читали, дискутували, тяглися зрозуміти з книжок усе те, чого ще не навчилися з життя.

Не заперечуй! Я не стану говорити, що нам удавалося читати завжди.

Іноді, бувало, не встигнемо почати дискусії, як за вікном — постріл. Ми знали, що наші товариші вартові даремно стріляти не стануть. Тоді ми гасили каганець, вискакували з приміщення на двір, чи просто з вікон вступали в бій з бандитами.

Часто до нас прилучалися червоні партизани й активісти села і всі ми тоді билися, переслідували банду по кілька днів. Тоді, примушені до цього, ми діставали хто де коня і носились по степах, по лісах, по хуторах.

Про це наш перший секретар комсомолу, пізніше, написав у вірші:

Рано спізнався з рушницею,
тільки на ноги ступив.
Вихрем носився пшеницями,
скіглення пострілів пив.
Банда крізь зуби оскалені
смертю сміялась мені.
Я ж у вогневому пламені
нісся вперед на коні...

Вітер доторкується до мене, немов рученята малої дитини, простягнуті в необмежний простір, до сонця. На листях і плодах яблунь блищить віск. З перехрестя, де відпочиваєш ти, я дивлюсь на дороги, що розійшлися в чотири кінці. Вони всі добре знайомі мені, схожені багато разів. Я б міг, навіть заплющивши очі, сказати де саме чий двір, які там дерева, де були ми разом і поодиночі.

Зір мій сягає далеко. Він доходить аж до пам'ятника Степана Шелудько, замордованого гетьманцями й куркулями на

початку березня 1918 року. Про нього нагадує тільки мармуровий обеліск з вибитими словами:

„ВЫ ПОГИБЛИ, НО ВЫ ПОБЕДИЛИ“

А це був наш учитель, який в революцію, повернувшись з лук'янівської (в Києві) в'язниці, організовував у цілому повіті Радянську владу і сам був у складі членів першого більшовицького уряду України. Ми з перших же днів поклялися йти його стопами. Ми вірили, що його шлях — це шлях нашої партії, це наш шлях. І ми, твердо переконані в справедливості обраного нами шляху, ішли по ньому з прапором, на якому було написано:

„МЫ ЮНЫЕ, ГОРДЫЕ, СИЛЬНЫЕ,
СМЕЛЫЕ — ДЕЛО ОТЦОВ ЗАВЕРШИМ!“

Відчуваю, ти сердишся, що прикований до одного місця, не можеш сьогодні бувати скрізь, бувати там, де бувають твої друзі, і робити те, що роблять вони: писати спогади, конструювати літаки і трактори, лікувати людей, готувати кадри, редагувати книжки й газети, ширяти в повітрі, плігати з парашутом. Тобі боляче, що твої друзі по організації є всюди, а тебе між ними нема. Ти такий же, як і ми всі, і доля тобі мала бути така ж. Та ти пожертвував собою для друзів, прокладаючи їм путь.

Не заперечуй, це так!

Ти пам'ятаєш той вечір, коли ми, повернувшись з походу на банду, знов зійшлися в своїй кімнаті продовжувати навчання. Надворі ледве опустився темний осінній вечір. Гострий вітер зривав з дерев останнє пожовкле листя і розносив його по дорозі. Ми зачинили віконниці, засвітили каганця й узялися до книжок. Тому, що, здавалось, небезпека минула, бо тільки сьогодні ми повернулися з погоні за бандами, де кількох чоловіка застукали, а тих відігнали на десятки кілометрів від нашого села, — ми не виставили, як виставляли завжди, вартових.

Пригадую, нам довелося обговорювати: хто такий інтелігент? Це питання поставив перед нами наш секретар, який перед тим побув три дні на курсах-з'їздах при повіткомі КСМУ.

— Хто такий інтелігент?

Ми зрушили плечима? Чули тільки про студентів. Студент — це коли десь учиться і приїжджає додому в формі, з золотими гудзиками. У нашому селі був до революції такий один Костирчин Петро. На нього ми дивилися тоді зза

паркана, абож бігли до церкви, куди він ходив у неділю чи в свято. А інтелігентом старші за нас називали того, хто дуже вертлявий. І відповідаючи на поставлене секретарем запитання, ти, Макарка, випалив:

— Інтелігент — це той, хто на одній нозі крутиться.

В кімнаті з'явся регіт. Ми не знали, як правильно відповісти на це питання, але відчули, що ти сказав невірно.

— Ой, Макарко! Ой, „інтелігент!“

— Ну й устругнув!

Ти зрозумів, що сказав невірно і вдався за поясненням до секретаря. А він уже знав, бо записав його на курсах. І з його запису ми засвоїли собі, що інтелігент — це людина розумової праці, але ще все не вгадали й продовжували сміятися.

Сміх перервав раптовий постріл. Ми загасили каганця й поділилися. Хто залишився тут, хто перебіг до двох інших кімнат. Ти, Макарка, тут же прозваний нами „інтелігентом“, з наганом наготові кинувся в сіни.

— Хто тут? — крикнув ти.

Тобі у відповідь постріл.

Та до пострілів взагалі ми стали звичні, а що куля прошила тобі плече, ти враз не відчув. Ти згаряча стріляв і собі.

Троє бандитів вистрілили разом. І, бачачи, що ти не падаєш, навалились на тебе.

— Хло...

Ти не встиг крикнути. Бандити вхопили тебе й потягли з приміщення.

Наново стукнули двері і чути було, як важко ступали по сходах.

Олексій, наш секретар, розбив вікно, вискочив надвір і тут же, впавши між привезені напередодні колодки, вистрілив. За ним кинулися ще троє товаришів, а четверо інших зосталися в приміщенні і, підступивши до вікон, стали стріляти в темні постаті бандитів, що метушилися за ганком.

Бандити, не витримавши нашого натиску, відстрелюючись, побігли з двору сільради. Ми, згаряча забувши про загрозу смерті, мчимо за ними. Ми біжимо за втікачами, переслідуюмо їх, стріляючи на ходу. Ми женемося за ними, аж доки вони не загубились у гушавині по городах...

— А де ж Макарка?

— Макарка - а! — окликнули не дуже голосно.

Ніхто не відгукнувся, нікого не чути.

— Де ж Макарка?

Поділилися й пішли шукати. Я, згадавши про бій, підступаю до ганку сільради. Ще здалека бачу, що там хтось лежить.

— Макарка - а!

Ніхто не відгукнувся. А я вже бачу, що коло ганку хтось є. Іти одному небезпечно. Були випадки, що бандити, під час

бою, перебиралися саме туди, звідки ми виходили. Я взяв хлопців і з ними разом пішов до ганку ...

Перед нами було два трупи. В одному з них ми пізнали нашого Макарка, а в другому, що горло його давить Макаркова уже закістїла, нерознімаюча рука,— гетьманського служку, ката Щербатого.

Ми відтягли геть труп бандита, а перед тілом Макарка мовчки скинули картузи й шапки, мовчки нагнули голови.

... Другого дня ми з почестями похоронили тебе, одного з бійців за щасливе і радісне сьогодні. І поряд з прапором, що був з нами повсякденно і закликав „дело отцов завершить“, ми несли ще один червоний прапор з чорним кременем, де написали недавно вичитані слова:

Не плачте над трупами вмерлих братів,
Їх прапор несіть уперед!..

Це було наше останнє побачення. Тоді ми розсталися з тобою і більше не бачились, хоч тебе я не забував і на мить.

Знаю: наше ясне сьогодні виборене кращими людьми, що йшли в численних Комуністичних полках. В одному з них ішов і ти.

Я зриваю поблизу найчервонішу жоржину і прикладаю до твоїх грудей.

— Прийми ж, мій друже, її, як найгарячіший подарунок від усього серця.

Харків, 1938 р.

М. Хашчеватський

РАХІЛЬ ЗАВЕРУХА

Огонь у кожнім русі,
Волосся полмінь - цвіт,—
Рахилі Заверусі
Лише сімнадцять літ.
    Не легко жить удовам,—
    Та в Леїній сім'ї
    Рахіль — дитя чудове,
    Коли хто зна її.
Говорить Лея гордо :
Дай бог їй днів ясних,
Вона — як нагорода
За муки літ моїх.
    ... Весна прийшла вітанням
    Прапорів та музик.
    З трибуни на майдані
    Говорить більшовик.
Дівча пізнати він мусив :
Кіс подум'яний цвіт,—
Рахилі Заверусі
Лише сімнадцять літ.
    Ну, де узявся той полмінь,
    Що в цих очах пала ?
    Отам, де чадний комін
    В хатині без тепла ?
Та вже в містечку Бершадь,
Де ллється срібний Буг,
У комсомолі перша
Найменша із подруг.
    А мати заломила
    Долоні рук худих :
    — Ну, що ти наробила ?
    Ой, Рохле, не ходи !..
Рахіль біжить до нені,
За шию обніма :
— Не бідкайся, нами Левін
Клопочеться всіма...

Життя — широка повість,
А юність квітне скрізь.
Рахіль невтомний поїзд
До Києва привіз.

Ні матері, ні тата,
Немає рідних тут.
Та в клубі — де Хрещатик —
Вогні ясні цвітуть.

І в молодій громаді
Між голосів усіх
Лунає щедро, радо
Рахілі голос, сміх.

І тут на високості,
Як там у низині,
Її розмови прості,
Її слова значні.

А дні в шаленім русі
Летять — рокам рідня.
Рахілі Заверусі

Не вистачає дня.
Надходять чорні бурі,
Гарячий пил метуть.
Денікін і Петлюра,
Білополяки йдуть.

Буржуй сичить, чекає:

Ідуть рятівники ... —
Тож в серці закипає

Гнів словом отаким:
— Під Києвом бандити,
Денікін насува.
Ганьба нам тут сидіти,
Ми ж спілка бойова!

І всі гукають: вірно!

І всі: на фронт! — кричать.

Хто ж дома хоче смирно

Злих ворогів стрічать?..

Що час такий тривожний,—
На аркуші оцім
Хай ім'я ставить кожний,
Хто йде в загін бійців.

Ось запитом несмілим

Стурбований усяк:

Йти хлопцям — звісне діло.

Ну, а дівчатам — як?

Рахіль словами злими

Гукає — кида в гурт:

— Тут комсомольці всі ми

І всі ми рівні тут!

На аркуш — не останнім
Широкий підпис ліг :
Без нас судити стануть
Хто стать героєм міг.

Цвітуть каштани, клени,
Балкони майорять : —
Йде проти банд Зеленого
Озброєний отряд.

Веселі та уперті,
Народжені в нужді,
І не бояться смерті —
Вродливі, молоді.

Дочка біднячки Леї,
Чи знав хто отаку —
Вже патронташ у неї
На чорнім пояску,
Та у малій правиці,
Як в справжнього бійця,
Затиснута рушниця, —
Вона їй до лица.

І в тиші полудневій —
„Рушниці на плече !“

І гай росте крицевий,
Аж блиска гаряче.

Наш Київ захищати,
Долини голубі —
Через увесь Хрещатик
Йде комсомол на бій.

Гей, друзі - комсомольці,
Де ж пісня бойова ?
Лише зібрались хлопці,
А вже вона співа.

Зника загін за гору,
Гілля дерев шумить ...
А вулиця не скоро
У лунах одзвенить.

Засни, печаль дospelа,
Не муч ти сон бійця ...
Коло села Трипілля
Біда случилась ця.

Покличеш — не озветься
Холодна земля.
Як мало з них вернеться
Додому відтіля ...

Смерть зрадникам кривавим,
Що вбили молодих !..
Знаходить подвиг славу
І месників своїх.

Кривавії потоки —
Дніпрова течія ...

. . . . .
У чорний траур років
Вплелось її ім'я.

В малім містечку Бершадь,
Де летється срібний Буг,
У комсомолі перша
Була вона з подруг.

Пройшла в походнім строї —
Як пісня, як весна.
Я в спискові героїв
Її живу пізнав.

Ім'я в сумному списку
Шукав багато раз.
Вона стає так близько —
Безсмертною для нас.

Встає в походах гордих,
І нею повен світ —
В героїстві, у рекордах
Сучасних світлих літ.

В Китаї, в Піренеях
Жива серед людей —
Із піснею своєю
В рядах живих іде.

Кати шукають вперто
Її юнацьку кров,
Засуджують до смерті
Та убивають знов.

Але шоразу, знову
У силі молодій,
Під стягом пісні — слова,
Вона іде на бій...

Дніпро тече все далі,
Цвітуть ясні поля ...
Як батько рідний, Сталін
Віта її з Кремля.

... Огонь у кожному русі,
Волосся пловинь - цвіт,—
Рахлілі Заверусі
Було сімнадцять літ.

З єврейської переклав
Терень Масенко

Марк Черняков

ЧИБІС

В нашій бригаді цього хлопця знали всі. Він мав таке чудне прізвище — Чибіс. Протягом усієї зміни він підвозив бетонникам цемент в тачках і майже завжди мовчав. Перед тим, як стати на роботу на цьому будівництві, він працював будочником на залізниці. Поїзди ніколи не спинялися на переїзді. Вони минали його, приносячи з собою запах полину та прохолодь лісу, полохали птахів на тополях, щоб через кілька годин знову блиснути на іншому полустанку своїми теплими вогнями, потішивши на хвилинку самотнього будочника і знову щезнути в молодому дубняку посадки.

Чибіс здавна полюбив тишу. Тишу бо теж можна полюбити. Станеш на порозі будки, а перед тобою степ широкий, синій і, здається, кінця-краю йому немає. І куди не кинеш оком, скрізь земля — масна чорноземля, а ще далі — знову земля. А навколо — жодної живої душі, тільки птах коли-неколи пролетить. Чибіс любив прислухатись до тиші степу. В ній, в тиші, для нього відкривалися тисячі звуків. Влітку він любив слухати, як шелестить жито. Набіжить вітерець десь ізза посадки, покотиться житами, а вони так і вклоняться колоссям до самої землі.

Весною земля шумить, буяє, соками береться, а взимку драти гудуть. І в такі хвилини, Чибісові здається, що він не один, і стоїть він, вслухається в звуки, тільки йому зрозумілі. А іноді не стримається та як гукне на всю околицю: „Аго-го-гов!“ Повисне цей вигук на мить в повітрі і знову тихо-тихо. Не відгукнеться степ. Двічі на добу, о восьмій ранку та о шостій вечора проходили пасажирські поїзди. Чибіс любив слухати гуркіт поїзда, що наближався. Ще не видно бувало хмарини диму ген-ген там в далині, де щезають рейки, зливаючись з обрієм, а він вийде з будки, присяде на корточках біля самої колії, припаде до землі і слуха — гудуть рейки...

На будівництво паровозного заводу він прийшов пізніше від усіх. Гуркіт каменедробилок і бетономішалок, вереск ледьок і гупання парових баб, що вганяли в мерзлу землю тяжкі восьмигранні сваї, налякали його і він ходив по будів-

ництву пригнічений і мовчазний, щохвилини оглядаючись і нервово здригаючи, схудлий, сутулий, перейнятий тим, що за кожним роком на нього чигає небезпека. Тоді йому здавалося, що всю цю складну плутанину машин та дротів, створено спеціально для того, щоб колись покалічити, зім'яти й знищити його, Чибіса. Він з нетерпінням чекав на гудок, наспіх з'їдав борщ в робітничій їдальні і поспішав до себе в барак.

Був він малий на зріст, блакитноокий і нескладний. В бригаді його рідко коли називали Чибісом. Назвисько „мовчальник“ міцно укоренилося за ним. Чибіс не ображався, а тільки ще дужче пихтів, тягнучи за собою важку тачку з цементом.

Ми бетонували підкранові балки. Робота була спішна і ми працювали без відпочинку при тридцятип'ятиградуснім морозі. Бетон не встигав тужавіти — замерзав. Але ми отеплили опалубку і примусили бетон тужавіти. Ми спали по черзі. І коли один відходив, інші працювали вдвоє краще, щоб одробити за товариша.

Цієї ночі ми закінчували підкранові балки. Ми працювали останню зміну і забули, що нам хочеться спати. Це були останні сто двадцять кубометрів бетону. В нашому розпорядженні було ще дві години, мачта „Ібаха“ безперебійно подавала на гору важкий ківш з бетоном і ловко розливала його по рештаках. І ми чули, як здригала арматура, як тріщала під натиском бетону добре скраєна опалубка. І ми раділи.

Ківш з бетоном уже дібрався був до самої верхівки сорокаметрової мачти, як раптом канати натягнулись, конвульсійно здригнули, мачта хитнулась і ківш завис у горі. І ніхто нічого не промовив, але всі зрозуміли, що термін здачі підкранових балок зірвано, що сталевий трос зіскочив з блоку і застряг між стояками, на яких було укріплено блок; ліквідувати ж аварію за одну зміну не пощастить.

І чомусь одразу відчувся у всьому тілі ниючий, в'дливий біль, що ні на хвилину не вщухав. І чомусь захотілось спати. Але все це тривало не більше якоїсь хвилини. Наступної хвилини ми вже бігали по будівництву, шукаючи чергового монтера.

Монтер прийшов, трясучи руденькою борідкою, оглянув мачту і мовчки відійшов на бік. Потім він довго тер жилаві руки, що посиніли від морозу, постукував залізними підківками чобіт об зледенілий настил. Ми оточили його, жадібно вдивлялись в його некрасиві, зелені очі і шукали в них відповіді на питання, що нас так хвилювало. А він мовчав. Потім він згорбився, немов у клубок згорнувся, ще глибше увійшов у кожух, натяг в'язані рукавиці і, ляпаючи себе по боках, перевіряв:

— Дітки у мене, четверо діточок! Та й жити мені не на-доїло. Ач вітер, ще який! Не полізу — вб'юся, — і відійшов на бік.

І бригадир сказав:

— Погані справи, хлопці!

Ми довго мовчки стояли, щільно притиснувшись один до одного. А хтось мусив почати говорити.

Тоді з піддашшя, під яким ми ховались від вітру, вийшов Чибіс.

— Падлюко ти, а не людина,—кинув він у бік рудого монтера. І дрібними кроками, сутулий, згорблений, немов тягнучи за собою тачку з цементом, пішов до мачти.

— Я полізу,—сказав він вже тихше, спокійніше,—реміння б ось тільки мені, прив'язатись, щоб була вітер не зірвав, бач як розхитало.

Мовчки ми знімали широкі і вузькі пояси, зв'язували їх тугими вузлами і припасовували до мачти. Далі ми сліdkували за тим, як Чибіс прив'язував себе до мачти, хваткими руками ухопився за залізні плетеві її і повільно почав збиратись нагору.

Ми збились коло самої мачти внизу і з завмираючими серцями сліdkували, як похитувалась конусна мачта під вагою Чибіса, що майже щез у темноті.

А коли з самої верхівки мачти впав радісний вигук „Єсть“ і Чибіс спустився на слизький настил, ми підхопили його на руки і віднесли до тепляка, поклали його на тапчан біля комелька і кинулись до мачти. І ківш знову поліз вгору і в опалубку скотились останні кубометри бетону.

Тоді ми повернулись в тепляк до Чибіса. Ми примостились у його ніг, біля тапчана і бригадир сказав:

— Чибіс, ти — герой!

Чибіс нічого не відповів. Йому хотілось спати і він заснув міцним сном людини, що дуже стомилась.

Харків, 1938 р.

Олесь Юренко

ЩАСТЯ-ДОЛЯ

Пасла я в колгоспі гуси,—
Аж тут люду повен двір.
Ти доглянь, моя матусю,
Незабаром повернуся,
Побіжу в колгоспний двір.

Там мій милий, наче сокіл,
Прилетів на літаку.
Через гори він високий,
І річки, моря глибокі —
Прилетів на літаку.

Я одразу ж упізнала —
Усміхнувся як раніш.
Міцно - міцно цілувала,
Все питала, все питала...
Він всміхався, як раніш.

Ось узяв мене до себе,—
Тільки шум від літака!
Полетів у ясне небо
Понад ланом житніх стебел,—
Тільки шум від літака!

Прощавай, матусю мила!
Я тепер навек щаслива!
Не дарма ж його любила,
Шовком хустку йому шила.
А тепер — яка щаслива!..

Підіймає радість груди,—
Аж до сонця полечу.
Через рік пілотом буду,
І вас, мамо, не забуду,—
Прилечу!

с. Приліпка, 1938 р.

Павло Байдебура

ВІДПОВІДЬ

Лист переходив із рук в руки, його читали комбайнери, трактористи, іздові — колгоспники і колгоспниці. Ім'я—Петро—не сходило з уст десятків людей, про нього говорили захоплено, щиро, його вихваляли. Багато хто з присутніх заздрило щасливий Петровій долі — удачі. Федір Степанович стояв тут же в гурті колгоспників, радісно усміхався, розчулений. В цю хвилину його батьківська гордість і радість за сина були безмежні.

— Як не як, а в батька - матері питає дозволу, поштивий.— Не то жартома, не то серйозно зауважили з гурту.

— Еге ж, не перевелася ще батьківська сила і старшинство,— відповів у тон, Федір Степанович.

Прислухаючись до розмов — висловлювань друзів, він не знав, що саме, якими словами відповідь синові на його раптове запитання, але вже був переконаний, що схвалить його бажання. Та хіба ж можна інакше. У вирішенні особистих, родинних справ може підвести своя, власна, іноді не вірна думка, рішення. Але коли радить колектив... він, колектив, ніколи не помиляється, його поради мудрі і вірні.

— Син твій, Степановичу, добре діло задумав.— Говорив, перечитавши листа, комбайнер, всіма поважаний Кузьма Підгайний.

— Листа обговоримо на комсомольській організації. Петро ж наш комсомолец,— заявив з гордістю тракторист Олекса Дорожко,— а ти, папаша, гляди, не збивай Петра з путі. Я б оце сам, коли б покликали, пересів би із свого „Комунара“ на танк...— Вже ладнаючи трактора, кричав до Федора Степановича Дорожко.— Не забудь особисте вітання від мене...

Слова тракториста тонули заглушені ревінням мотора, але Федір Степанович все сказане чув і, поспішаючи вслід за комбайном, мовчки, кивком голови, давав згоду — обіцяв виконати всі побажання Дорожка.

Хвилевий підвечірній перерив закінчився. Серед розлитого золотого моря пшениць кружляють степові кораблі - комбайни. У слід їм, обминаючи купи соломи, поспішають безтарки. Закуреними, припорошеними пилом дорогами, мчать вантажні

авто, торохтять підводи. Здається, все навколо гримить, здригається від гуркоту — ревіння машин, від високих людських голосів. Неозорий, хвилястий степ — дозріло-пахучий, привабний плавко колишеться, здіймає бронзову хвилю і котить в стрімку далину, аж ген — десь під сині ободи горизонту.

Федір Степанович пройшов у гони, відміряв нову ділянку пашні для заходу комбайну, на межі — перевірів чи як слід очищають зерно, підправив віялку, наказав колгоспникам пильнувати сипких ворохів збіжжя-зерна і знов відійшов у гони перевірити як никне на хедері комбайна зрізаний колос, чи не має втрат зерна. Клопітка робота польовода... І невідв'язно тривожать думки про сина. Федору Степановичу навіть здається, що Петро тут, на полі, як і колись, он на тому комбайні, що відходить в обрій. Збуджена уява домальовувала: — у синім комбінезоні Петро стоїть за штурвалом машини. Спід картуза вибилось пасмо виткого, русявого волосся, спадає на круте, широке чоло, наповзло на примружене око. Петро поправив рукою картуза, відкинув пасмо, оглянув комбайна і руки знову на штурвалі, міцні, досвідчені. Кращий водій машини!..

Не втримавшись, Федір Степанович витяг з кишені листа, відшукав очима знайомі рядки:

„І радить мені командир нашої частини, тов. Агеев, залишатися на зверхстрочну. Я, правду сказати, не від того. Полюбила мене дуже робота на танку... А там поїду до військової школи... Отож і порадив мені товариш командир звернутися з проханням про дозвіл до батьків. Я хочу знати ваше слово. Порадьтеся з матір'ю, і негайно мені напишіть...“

„Добре діло задумав...“ — спливи на думку слова, сказані Кузьмою Підгайним. — Добре діло, — погоджується Федір Степанович. Але до гордої радості домішується, десь глибоко приховане в серці бажання бачити сина, хоча б глянути який він там зараз. Вже два роки як поїхав Петро. А коли то прийдеться зустрітись...

Одарка Васильовна давно вже готується до приїзду сина, лічить дні, жде-не-діждеться. Серед надбаного, на жердці висить, навдивовижу гарно мережана руками матері сорочка, хустинки...

„Що ж скаже, Васильовна, зараз, коли прочитає листа? Напевно запротестує. Як повести з нею розмову про відповідь?“ думав Федір Степанович і не знаходив собі поради.

Робітний день закінчився.

В густім польовім надвечір'ї, пісня народжувалася раптово, захватна й висока. Обійнятий присмерком степ оживав, наповнювався молодими, ладними голосами. Федору Степановичу здавалося, що саме в цьому гурті з яким він вертався з поля, пісня дзвеніла особливо надхненно.

„Якщо завтра війна, якщо завтра в похід“... — відголоски

зринали буйно, котились широко і никли десь в даліні над просторами полів, будили тиху, липневу ніч.

* * *

Вже декілька днів, поряд з пучками квітів, на столі лежить лист. На голубому, зім'ятому конверті, поверх твердо написаної адреси, яскраво відбита печатка Н-ської частини.

Слово в слово, від перших „здрастуйте любі“ і до останніх ніжних — „цілую кріпко“ могли б переказати Федір Степанович і Одарка Васильовна. Безліч разів перечитано листа і передумано написане, а відповіді все ж не складено.

Щодня, іноді по декілька раз, заходила мова між подружжям про сина, і щоразу наріканням не було кінця.

— Один же він у нас — Федоре, — доводила Одарка Васильовна, — побував там, навчився, вилюднів, і хай вертає додому. А там, коли що, покличуть і піде разом з усіма. Та й то сказати, у людей он по декілько їх, і дома... — Зіщулена, маленька Одарка Васильовна, у хвилини таких розмов, здавалась ще меншою. Зате слова і рухи жінки ставали значиміші, впевнені. — Він не залишиться там, ні! — Звучало владно, незаперечно.

Федір Степанович залишив свої докази, уговори. Він розумів протест, раптові сльози дружини. Один у них син, а вже десь не за горами старість, і скільки було сподівань... Хіба ж він, Федір Степанович, в хвилини інтимних розмов з дружиною, не вислуховував її омріяних бажань... про невістку, про внука, маленького, білявого в колисці... Погоджувався з дружиною і сам ждав...

Похмурий, роздратований Федір Степанович спішив вибратись з дому, зрання до пізна вештався в полі. Та й серед гурту колгоспників не мав старий польовод спокою, колишньої розсудливої рівноваги і зацікавленості. Уникав розмов, тікав від гурту.

„Ти ж гляди, не збивай Петра з путі“, як дорікання згадувались слова комсомольця Дорожка. Знав Федір Степанович, колгоспна молодь готується, жде оголошення, чергового призову до лав Червоної Армії. Скільки захватних сподівань!.. На збори молоді запрошують і його, Федора Степановича, — батька червоноармійця вшановують...

— Я, Федоре Степановичу, тільки і мрію про танк. Може попаду в Петрову частину, — сказав якось при нагоді, схвилюваний Олекса. Але Федір Степанович нічого не відповів йому, уникнув розмови. При зустрічах з Дорожком, він поспішає відійти геть, вдає заклопотаного, навіть сердитого.

Учора, в правлінні колгоспу, раптово запитали старого польовода, що пише син йому з частини.

— Здоровий, танкістом,— відповів коротко, нехотя, Федір Степанович, і поспішив перевести розмову про господарство колгоспу. І завше непокоять думки старого польовода, що нарешті стало відомо на селі всім колгоспникам про те, що він не виконав їхніх дружніх порад. І хто повірить про причину, що змусила його, статечного чоловіка, не додержати слова, змінити свої бажання і думки.

* * *

Першу мить Федір Степанович не знаходив слів, щоб переказати дружині прочитане в газетах. Зайшовши в хату, стояв мовчки біля порога, тримав обережно згорнутий аркуш газети і стежив за Одаркою Васильовною, яка теж чимсь заклопотана, зосереджено ладнала гасницю біля мисника.

— З чого ж почати розмову?— питав сам себе Федір Степанович. Думки про це тривожили його сьогодні весь день. Про що тільки не передумав він, коли довідався про подію, там, на Далекосхідному кордоні... З думки не сходив Петро, тривоживсь, що не написав відповіді синові, але як розповісти про все це дружині? Вирішив бути обережним в розмові, слюзам, мабуть, не буде кінця...

— Читав, Федоре?— запитала несподівано Одарка Васильовна, придивляючись пильно до чоловіка.

Федір Степанович побачив на столі примірник газети, такий же самий як у нього в руках і зрозумів:— читала, вже знає...

— Що, війна?— перепитала Одарка Васильовна. Голос тремтів, зривався, але Одарка Васильовна намагалася бути спокійною.

— Може й війна, ще невідомо,— відповів непевно, спантеличений, Федір Степанович. Його дивував спокій дружини. Така незвичайна розмова і обходиться без острахів, навіть без сліз.

— Треба гадати, що війни не буде,— вже жвавіше говорив Федір Степанович,— а японцям покажуть, де раки зимують, щоб знали як баламутити. Там, на кордоні, наші сини...

— Може й Петро там,— підказала вгадуючи думку чоловіка Одарка Васильовна.

— Може,— погодився Федір Степанович, і взяв із столу синового листа, перечитував адресу, роздивлявся печатку, ніби хотів дошукатись відповіді на своє і дружини питання.

— Бачиш, Васильовно, таке діло,— по хвилі мовчання говорив широко, упевненим голосом Федір Степанович,— син наш боєць Червоної Армії. Нам з тобою треба гордитися з цього. Ти, тільки, подумай!.. А сьогодні у полі був мітинг, говорили про напад самураїв на наші кордони, говорив і я, думка у нас у всіх колгоспників така: коли треба то підемо всі захищати

батьківщину. А покищо там сил хватить. Може зараз і Петро наш там, на кордоні. Признатися, Васильовно, я думав про це. Багато думав,—вже хвилюючись вів далі Федір Степанович.—Петро жде від нас слова. Давай ще раз обміркуємо і відпишемо.—Взапалі, схвилюваний Федір Степанович зірвався з ослону, заходив по хаті, підсідав до дружини, говорив про свої переживання сьгодні і останні дні, вмовляв.

Але Одарка Васильовна не дала договорити, рішуче підвелась, загородила чоловікові дорогу.

— Ти ж, знаєш, я люблю нашого Петрика. Він рідний мій, любий,—пристрастно, з невимовною ніжністю говорила Одарка Васильовна.—Але такі події... Сьгодні, у вечері, до сільради зійшлися всі, хто був на ту пору в селі, і був мітинг. Мое серце, Федоре, краялось. На збори прийшли навіть матері з немовлятами і діти з колгоспних ясел, маленькі дітки. Невже лютий ворог зазіхає і на їхнє життя?... Я слухала, що говорили з трибуни... І серцем я була там біля сина і тут біля малесеньких діток. І я не витримала, пішла із зборів додому.

Схвилювана Одарка Васильовна змовкла. Сиділа нерухома на ослоні край столу, нервово теребила руками дрібні листочки пижма і пильно позирала на чоловіка, так ніби ждала від нього слів співчуття і поради. Федір Степанович не проронив жодного слова. Він не знав, що говорити.

— Я так багато передумала,—порушила, нарешті, мовчання Одарка Васильовна.—Думала про Петра, про те, що чула сьгодні і бачила. Ждала тебе, Федоре, і, не діждавшись, я написала відповідь... Хай щастить йому, нашому Петрикові, доля. Хай щастить...

Лампа давно уже погасла. Біля вікна, при рівному, блідому світлі місяця, Одарка Васильовна, вже заспокоївшись, вклала в конверт разом з листом свіжі, зелені пелюстки кануперу, пижма, улюблених синових квітів. Федір Степанович стояв поруч дружини, ще раз перевіряв чи правильно написана адреса. І думав про те, що завтра розкаже друзям про відповідь синові і про те, що надумали з дружиною поїхати до сина в гості, от як тільки впораються з урожаєм... Так багато дум, багато мрій—щасливих, здійснених, і як хороше, коли є з ким поділитися.

Іван Клименко

ШЕВЧЕНКО У САДУ СИДІВ...

Шевченко у саду сидів,
Прийняв от себе пензель, дошки,
і між товстих, пухнастих брів
криві прорізалися зморшки.
Тополі гнулись оддаля,
як під коромислом дівчата,
лежала тількино почата
його картина під гіллям.
У ній межовані степи
убралися у свіжі фарби:
кріпачки, кинувши серпи,
снопи складають в панські гарби.
Вагітну жінку б'є гайдук
нагайкою у дикій злобі,
і дід похилий, і онук —
втирає кожен піт на лобі.
Сидів Шевченко, руку стис,
і пензель в ній, неначе спис ...

Харків, 1938 р.

Петро Панч

ОЛЕКСАНДР ПАРХОМЕНКО

ПОВІСТЬ ¹

9

Союзу центральних держав було добре відомо, що уряд Центральної Ради під натиском загонів Червоної гвардії залишив уже Київ і втік до Житомира, але в Бресті делегації продовжували вести переговори про замирення. 9-го лютого 1918 року переговори закінчилися укладенням з Центральною Радою мирного договору.

У договорі значилося, що призначена Комісія забезпечить поставку і вивіз із України в найкоротший термін одного мільйону тонн хліба і найбільшої кількості руди. Хліб був у селян, а руда в робітників. Народний секретаріат Радянської України запропонував повести мирні переговори з фактичним господарем української землі, але німецьке командування відмовилось. Тепер для всіх було зрозуміло, що австрійський і німецький уряди мали на меті не тільки одержання хліба, а, головне, повалення радянської влади на Україні й відновлення старого буржуазного ладу. Вони хотіли не миру, а війни, і негайно послали на Україну двадцять дев'ять піхотних і дев'ять кавалерійських дивізій.

Розпорошені загони Червоної гвардії з боєм почали відходити на схід. Голова ради міністрів Голубович, що сидів на вигнанні, послав німецькому імперському канцлерові привітальну телеграму: „Ми приписуємо звільнення нашої країни головним чином допомозі, яку ми просили у німецького уряду і яку нам подало звитяжне німецьке військо. Дякую сердечно. З невідомою радістю я зустрів звістку про звільнення Києва“.

Пожевкла від весняних дощів відозва, розклеєна на луганських парканах, кричала про небезпеку, яка насувалася від Києва на Донецький басейн. Підписана вона була Ворошиловим, який з першим червоногвардійським загonom із луганських робітників бився вже з німцями й гайдамаками під Конотопом.

---

¹ Початок див. „Л. Ж.“ № 9 1938 р.

Відозва закликала до зброї всіх, кому дорогі ідеали пролетаріата.

Слідом за першим загonom до Харкова виступив другий. Ворог обступав уже Харків, і луганські червоногвардійські загони, об'єднавшись із харківським комуністичним загonom, відходили з боями на південь. На фронті від Куп'янського до Луганського, кожен на свій розсуд, діяли окремі, ніким не об'єднані загони. Один наступав, коли другий відходив, третій, не цікавлячись долею інших, зривав за собою мости, хоч позаду ще залишались загони. Щоб покласти цьому край, командування фронту об'єднало їх в П'яту армію, під командою Кліма Ворошилова.

Відозва кликала до зброї всіх, кому дорогий соціалізм. Ворог уже підходив до Луганського, про це сповіщав гуркіт артилерійської канонади і аероплан, який почав з'являтися двічі на день над містом. Місто поспішно евакувалось.

Після успішного бою під станцією Радакове, Олександр Пархоменко на панцернику „Комуніст“ повернувся до Луганського. Станція й місто були забиті червоногвардійськими загонами, які тяглися до Луганського разом з родинами й хатнім скарбом із околиць шахт, заводів і сіл, де німці вже катували за розібрану в панів землю. Кожен такий загін маневрував за власним бажанням і не визнавав нікого, крім обраного собі командира.

Розбиті під Радаковим німецькі частини, оговтавшись, знову повели наступ на Луганське. Із заводів треба було вивезти все, що мало для ворога будьяку вартість.

— Ти там сам доглянь за цим,— сказав Ворошилов Пархоменкові,— і зроби по-більшовицькому, щоб жоден патрон не дістався німцям.

Пархоменко цілий день оглядав склади й цехи. У них уже стривоженим мурашником метушилися робітники, вибираючи все найбільш варте уваги і спроваджуючи його на станцію. Латунню й порохом з патронного заводу навантажували вже п'ятий ешелон, паровозобудівельний завод вантажив останні верстати й запаси матеріалів.

Маневрові паровози один за одним відтягали ешелони з набоями, з військовою амуніцією, з різними харчами і з великими запасами борошна: в далеку і не зовсім ясну путь вирушала різноголоса армія, майже в двадцять тисяч ротів. Вона купчилась тут же в ешелонах, витягнутих довгою черідкою далеко за переїзд.

На платформах стирчали задрані в небо голоблі возів, між ними на верьовках сушилась білизна, на кулеметах висіли пелюшки, схожі на геологічну карту, під возами між клунками вовтузились із дітьми матері, то там, то там кувікало поросля, кричали кури, ревли телята. Димок від розкладених на землі вогнищ прозорими струмочками здіймався до блакитного неба.

Над путями стояв гомін, мов на ярмарку — десь іржали коні, хтось горлав пісню і безперестану рипіла гармонь. То там, то там лускали постріли. До станції не переставали тягтися нові загони з новими піснями.

Коли підходили ешелони з фронту, вони витискували передні, і ті, пронизливо свиснувши, повільно рушали на схід. Над ешелонами лунала журлива пісня — „Прощай, прощай ріка Луганка, прощай Луганський городок“.

За декільки годин поїзд командувача П'ятої армії підходив до станції Міллерово. Машиніст Білобородько, посланий вперед для розвантаження цього вузла, щоб без затримки пропустити луганські поїзда на північ, зустрів штабний вагон вигуками — „Хай живе світова революція, хай живе Луганське і його бойові діти!“, але ешелони, які мали вже бути десь аж під Воронежем, і досі стирчали на Міллерово. Пархоменко, що їхав з командармом, у відповідь на радісні вигуки машиніста, посварився йому кулаком.

— Цап старий, зробив пробку на десять кілометрів і тепер стрибає від радості.

На пероні чомусь стояло шість кулеметів, наведених на ешелони.

Коли поїзд командарма зупинився, до вагону, брязкаючи острогами і гримаючи шаблею, зайшов перехрещений ремнями командир із зіркою на кашкеті і апатично гукнув:

— Здавайте зброю! Хто тут старший, щоб мені без глупства; кулемети просто у вікна наведені.

Ворошилов, роздратований бездіяльністю Білобородька, не мав бажання до жартів і сердито запитав:

— Чого вам треба? Хто ви такий?

— Комендант станції.

— Комендант? Ворона ти, а не комендант, — підступив до нього Пархоменко, радий зірвати хоч на ньому злість. — Чому і досі не пропустив на Вороніж ешелонів? Комендант, а станція забита!

— А ви хочете німцям у пащу їхати? — огризнувся комендант. — Вони вже станцію Чертково захопили.

Пархоменко подивився на Ворошилова, вражений звісткою, перевів очі на свого начальника штабу — Колю Руднева, який з обличчям гімназиста сидів за столиком над картою. У вагоні стало тихо. Комендант, скориставшись хвилинним замішанням, підвищив голос.

— Я мушу виконати наказ. Всі частини, які переходять на територію Росії, мусять бути обеззброєні. Такий наказ є.

— А голова на плечах у вас є? — суворо запитав Ворошилов.

— На кого ви наводите кулемети, на Червону гвардію? — знову підступив до нього Пархоменко. — Ми рятуємо від німців народне добро, людей он скільки, а ви в папірець дивитеся.

І там сказано зовсім про військо інших республік, а ми що, по-твому, інші, раз це пролетарська армія?

— Зараз же забирайте свою команду з кулеметами й виставте охорону від білих козаків. Оце ваше діло, — уже зовсім розгнівавшись сказав Ворошилов: — я командарм, я наказую!

Комендант хотів знову наїжачитись, але Пархоменко вже ідшовхував його до дверей.

— Точка. Іди й виконуй, у нас такий порядок.

Комендант пішов.

Звістка про перетятий німцями шлях на північ хутко стала відома по всіх ешелонах. Надія, що німецьке військо не піде далше українського кордону виявилася марною. Тепер можна було їх сподіватись і від Черткова і від Луганського. Шістьдесят вісім ешелонів, збитих до купи, могли стати кожної хвилини за мішень і за здобич для ворога.

Ворог не заставив на себе довго чекати, він з'явився в небі на ранок. Три німецьких аероплани налетіли збоку Луганського і тінь чорними хрестами поповзла між ешелонами. Рушничні постріли із вагонів не зупинили аеропланів — вони кружляли як шуліки і бомбу за бомбою кидали на голови охоплених панікою людей. Враз від оглушливого вибуху під ногами похитнулася земля і з вікон станції посипались шибки. На місці вибуху горіли рештки вагону, в якому були набої, які все ще продовжували стріляти. Аероплани розвернулись і полетіли назад.

Після ворожої розвідки, тривога загону зросла ще більше, дехто вже залишив станцію і біг сам не знаючи куди, дехто вимагав щоб їх відправили в першу чергу, так само не знаючи куди, а решта нервово метушилась між вагонами і по перону. Цілі грона голів, жадних скоріше почути вирішення своєї долі, висіли на вікнах станції: в кімнаті для пасажирів відбувалось засідання командування Червоної П'ятої армії з членами уряду Донецько - Криворізької республіки і з представником від донського ревкому.

П'ята українська армія була оточена зо всіх боків — з півночі і з заходу насувались німці й гайдамаки, з півдня — добровільча армія генерала Денікіна тиснула Третю армію і вона вже відходила до Лихої. По деяких станицях Дону уже купчилися козаки, що повстали проти радянської влади. Єдиний шлях відступу, ще не перетятий, був через Лихую на Царицин.

— Кожному більше хочеться, ніж можесться. Ну й несить свої голови, а я не хочу, — говорив з плаксивим виглядом Лутонов і крутив заперечливо головою. — Зайти в степ і попасти в лапи козаків, красенько дякую!

— Це авантюра! — кричало ще декілька чоловіка, не всилі приховати паніку, яка вже охопила їх.

Ворошилов озлився.

— Невже ви не розумієте, що не тут, а саме там буде вирішуватись доля радянської влади. Царицин стоїть, як кістка впоперек горла донській контрреволюції. Вона хоче з'єднатися з низовими козаками, щоб відрізати Росію від хліба, а ви пропонуєте нам скласти зброю? Так я вас розумію?

— І вклонитися, як Центральна Рада, німцям,— саркастично додав Артем, голова Донецького уряду.— Стрижений під машинку, з круглим одвертим обличчям, він говорив розважно і впевнено, але полохливість деяких товаришів роздратувала і його.— Що ви пропонуєте?

— Мені здається, ясно для всіх, коли ми будемо без зброї, німці нас не тронуть,— продовжував уже істерично Лутонов.— Треба обеззброїтись і окремими групами пробиратись на північ, а Царицин — це „доки сонце зійде — роса очі виїсть“.

Всі здивовано презирнулись. Руднев навіть звівся з місця і, не вірячи своїм вухам, запитливо втупив очі в наркома з чорною як смола бородою. Лутонова знали за більшовика. Він довго працював у луганському запіллі, і враз така боягузлива меншовицька пропозиція. Пархоменко прокашлявся в кулак і загрозово підійшов до Лутонова.

— Значить ти пропонуєш покинути військове добро для контрреволюції, і шахтарів з сім'ями на призволяє? Це провокація. Хай іде куди хоче, а українська армія піде на Царицин. Правильно пропонує товариш командарм. Людей і майна ми не покинемо, а від всяких таких шкурників і різного елементу армію треба почистити негайно.— І він визвірився на Лутонова. Від хвилювання його обличчя вкрилося рясним потом. Пархоменко скинув сиву шапку і рукавом куртки витер облісілий уже череп.

Чим довше тяглися дебати, тим менше залишалось у Лутонова прихильників. Більшість прийшла до одностайної згоди, і від вікон полетіла по всіх вагонах звістка, що ешелони будуть пробиватись на Царицин.

10

Праворуч від залізниці лежала станиця Гундорівська. У ній купчилися білі козаки під командою Гусельнікова, які загрожували відрізати шлях на Лихую. Загони Лукоша і Колі Руднева під командою Пархоменка прогнали їх до станції Изварино і, вдоволені з перемоги, повертали назад. Було тихо, зійшло вже сонце, і червоногвардійці, слухаючи жайворонків, заспівали й собі про Луганку і Луганський городок, але враз почувся мелодійний свист, який хутко перейшов у рев, і Пархоменко не встиг озирнутись, як позаду колони вибухнуло чотири снаряди. Потім над головою засвистів рій куль. Червоногвардійці від несподіванки кинулись врозтіч, як від дощу, по чорній риллі.

Друга черга снарядів упала попереду, перегородивши путь тим, хто біг по дорозі. Стріляли із закритої позиції, але густі цепи, що спускалися до Гундорівської станиці з горбів, було видно ясно. Вранішнє сонце виблискувало на багнетах і на касках. На фланзі маячила кіннота.

Козаки наступали з німцями й гайдамаками. Їх набої падали вже серед спателечених червоногвардійців, які почали безоглядно тікати.

— Швидко в тебе бігають хлопці,—проказав, озираючись навкруги, Пархоменко. Командир загону Лукоша дивився очманілими очима. Він і сам уже хотів ввіритись ногам, але іронічна посмішка Пархоменка тримала його, як на ланцюжку.— Швидко, швидко, а ну зупини їх.

— Стій, стій!—закричав, нарешті, Лукоша, ніби прокинувшись і випустив як з кулемета чергу рясної лайки.— Вцеп лягай!

— Завертай, завертай, доки щобі не почали скидати,— кричав навздогін йому Пархоменко.— А за вами хто женеться?— звернувся він уже до червоногвардійців, що стрибали через борозни.

Червоногвардійці зупинились і переляканими очима дивились на Пархоменка, який припалював цигарку, ховаючи сірник у долоні.

— Ви назад огляньтесь: німці за верству, а з вас уже дух випирає,— і потім, нахмурившись, гукнув:— партійці, в цеп лягай!

Червоногвардійці лупали винуватими очима, потім, як за командою, падали в борозни і починали стріляти. Постріли, що бадьором тріщали поруч, приводили до пам'яті і інших. Пархоменко весь час крутився між ними на гнідому коні і ладнав уже другий цеп. Ліворуч залягли в цеп харків'яни під командою Колі Руднева.

Зустрінутий хоч і безладним, але дошкульним вогнем, ворог стихив свій вогонь і зупинився на околицях станиці. Луганчани почали зариватись у землю на ріллі. Пархоменко знав, що вони вже не побіжать удруге, але вночі, від'їздючи на станцію, ще раз сказав Лукошеві:

— Ворога треба затримати за всяку ціну, Лукоша, доки хоч ешелони поминуть станцію Каменську.

— А чим я його затримаю, сам розкарячусь?—огризнувся Лукоша.— У німця важка артилерія, кавалерія, а у мене люди голодні, стріляти не вміють і роздягнуті.

— Це наказ командарма.

— Наказ, наказ, я сам, бач, не знаю! Так і передай Климу Єфремовичу—буде виконано, тільки панцерник щоб хоч трошки поплював на цих гадів у касках,—і він закінчив рясною і натхненною лайкою.

Загін залишався просто неба в полі під дошкульним вітром. Позаду блимали вогники станції Каменської, через яку

проходили останні ешелони. Їх прикривав панцерник, зроблений гартманівцями із „пульмана“; час-від-часу він струшував повітря громохкими пострілами, підпалюючи як зірницями ніч.

Пархоменко, пригнічений щойно пережитим нерівним боєм і неясною перспективою, відчував на серці вагу, від якої мимоволі згиналися широкі його плечі. На руках стогнав поранений в груди шахтар Ван Ша-ю. Позаду були німці й гайдамаки, попереду лежала довга путь через Дон з повсталими козаками і арміями білих генералів. Через це розбурхане море треба було провести зовсім необучену, мало організовану масу, яка ще не раз буде впадати в паніку. „Тяжка твоя доля, Климе Єфремовичу“,— зітхнув він з сумом, уявляючи зморожено, мало ще досвідченого у військових справах Ворошилова, який тільки сьогодні питав: „що таке наскрізна атака?“.

Ван Ша-ю стогнав і щось говорив у забутті по-китайському. Молоде, майже дитяче обличчя кривилося від болю. Пархоменко, не знаючи як полегшити товаришеві муки, гладив його по чорному як вороне крило волоссю і примовляв:

— Потерпи, Ван, тобі народ ніколи цього не забуде, потерпи, у Царицин прийдемо—зразу вилікуємо... З якої ти шахти? Може там жінка залишилась? І в мене жінка й діти, поїхали до Саратова, а туди вже чехи підбираються. Скрізь нам, Ване, біда буде, коли не переможемо буржуїв, будь вони прокляті. Земля вже від сліз мокра стала. Що ти кажеш? пити? Потерпи, голубчику, ось чути вже поїзд. Може й води дістанемо. Жар у тебе починається.

Ван знову лепетав щось по-китайському і, як дитина, кидався на руках у Пархоменка. Підійшов панцерник. Пархоменко по залізній драбинці обережно заніс Вана до сталього вагону, поклав його на свою шкіряну куртку, перев'язав йому рану і змороено присів біля нього на скриньку спід набоїв. Команда панцерника стояла з низько опущеними головами.

— Тяжко мабуть нашому Ванові помирати на чужині,— сказав командир панцерника.

— Хоч знає завіщо,—сказав Пархоменко, продовжуючи гладити Вана по голові.—Ти загонові Лукоша й харків'янам допоможи: в чистому полі лежать, а німець насідає, як навіжений. Хоче такі шлях нам перетяти.

— І забиті вже є?—спитав кулеметчик, сумно поглядаючи на китайця, який важко дихав і став жовтий, як цитрина.

— Німець з важкої артилерії стріляє; а на ріллі де ти заховаєшся. Одною гранатою чотирьох біля мене розірвало, і кулемети дихати не давали. Каплан Ванька хотів одного такого зняти і почав скрадатися борозною. „Щоб я жив, каже, зараз їм удовольствие зроблю“. Доповз уже до самого кулемету, але помітили козаки. Чуємо, стріляють. Капланові назад уже нікуди відступати, випустив чотири кулі на козаків, а п'ятою себе прикінчив.—Пархоменко глянув на команду вже

захопленими очима.—Нехай бачить ворог, як умирають за робоче діло більшовики. Це йому не лутонови.

— Кажуть, нахвалялися, нахвалялися, а небійсь нікуди не пішли з ешелону, як німці покропили їх зверху.

— Сьогодні в наступ на Гундорівську станицю ходили і майже всі розбіглися. Боягузи, хлюпики, а не вояки.

Тут же, сидючи на скриньці, Пархоменко, що вже не спав багато ночей, заснув на півслові. Голова важко впала на груди, але рука продовжувала лежати на лобі пораненого Вана. Червоногвардійці на пальцях відійшли до своїх кулеметів і гармат.

Вранці загриміла німецька артилерія, від гуркоту якої прокинувся Пархоменко. Під рукою, яка все ще лежала на голові китаця, було вже задубіле тіло. Пархоменко прикрив його полотнищем від намету і з біноклем виліз на тендер. Вранішній туман ще затягав обрії тонким рожевим серпанком. Панцерник поволі сунув убік Лихої. Виїхавши за першу будку, Пархоменко побачив у долині сірі крапки, які швидко рухалися до чорних ямок, на фланзі німецького цепу скакала кавалерія. Ліворуч раз-по-раз схоплювався димок і місцями часто блимали вогники кулеметів. Ворог не витримав і побіг назад, залишаючи на полі сірі крапки.

— Бий по кавалерії!— гукнув збудженим голосом Пархоменко вниз. Сталь панцерника задзвеніла, металевий звук ударив у вуха ніби кулаком і, коли він дорахував до тридцяти, над головами вершників розцвіли рожеві хмарки.

В той же час снаряди почали рватися навколо панцерника. Вони прилітали з ревом і свистом від Міллерово. Над виємкою, далеко позаду, струмував у небо білий димок, певне над панцерником.

— Ховайтеся у вагон, товаришу Пархоменко,— гукнув до нього командир,— бачите як хурчать скалки.

Пархоменко стояв на тендері і обдивлявся навкруги: загін Лукоша під артилерійським огнем відходив уже до Лихої, на них насадили німецькі частини, намагаючись одрізати шлях до відступу.

— По кавалерії, по кавалерії!— кричав Пархоменко, входячи в азарт,— Руднев наступає у фланг, правильно! Кулемет застрочив, бий по кулемету, он під вербою... Правильно... удавився цурік... Ще разок стукни. Отак їх! Добре, синку, добре! А ти кажеш — ховайся, а Лукоша, а Руднев, а піхота куди сховається? Молодці луганчани: і тікати вміють, і битись вміють.

Червоногвардійські загони нарешті перейшли на другий бік залізничного насипу і тепер вільно посувалися у „мертвому просторі“, поспішаючи до Лихої на підмогу. Німці вийшли спід обстрілу панцерника і так само припинили вогонь. Над степом запала тиша. Сонце вже котилось на захід, над полями здіймалась легка пара, в небі, як листя осики, тріпотіли

крильцями жайворонки, зеленим соком душили трави, в які причепурилися горбки. Прозора сиза тиша дзвеніла, мов струна. Після гуркоту артилерії тиша видавалась ще більшою, тільки у вухах все ще дзвеніла на високій ноті струна.

Пархоменко крутив головою, ніби хотів витрусити цей звук, але чим ближче підходив до Лихої панцерник, звук ставав голоснішим, аж доки не обернувся в гуркіт грому. Тепер уже видно було й виблиски вогню, немов би над станцією вигравали зірничі, потім зажевірілось небо і на сірих стінках панцерника замиготів рожевий полиск пожежі.

Станція Лихая була у вогні: на путях горіли вагони, збоку палахкотів будинок, між вагонами сновигали чорні силуети, довкола рвалися снаряди і на зубцях золотих корон підкидали до неба шматки вагонів і людей. Ешелони, освітлені пожежею, повзали мов черви на сковороді, на вагонах гронами висіли люди, а ті, що не знаходили собі вже місця, розбігалися у степ, аби тільки вискочити з території станції, на яку градом спадали гранати артилерії і бомби аеропланів. Одна бомба влучила у баки з нафтою і до неба знявся червоний язик. Буйне полум'я стугоніло як поїзд, дим нафти почав затягати станцію чорною завісою. З другого кінця над ешелонами стояла хмара біла — вона знялась із вагону з борошном, у який теж влучила бомба.

Ешелони, прикриваючись хмарами диму й борошна, метушливо виходили на вилки і, пойняті жахом, повзли убік Білої Калитви, але вони не могли взяти розгону. Між ними не було дистанції, поїзди йшли один за одним і тому здавалося, що вони стоять на місці, а на них тільки переповзає тінь вагонів.

Червоногвардійські загони П'ятої армії билися на підступах до станції, ліворуч були рештки частини Третьої армії. Ворог вів безперервні атаки, намагаючись захопити майно й перетяти відступ тисячам відважних донбасівських шахтарів, луганських і харківських робітників і червоних козаків Каменської станиці, що приєдналися до української армії Ворошилова.

Наступали дисципліновані і прекрасно озброєні частини регулярної німецької армії і гайдамаків, сформованих і озброєних у Німеччині. Їм допомагали білогвардійські офіцери і частини донських білокозаків атамана Краснова.

На третій день червоноармійські загони, знесилені і пошарпані, відійшли на станцію, охоплену вогнем і панікою. Як страшна пошесть, паніка охопила бійців, ледь вони встигли побачити, як у безтямі довкола кидалися люди, думаючи вже тільки про порятунок. Армія подалась, стенулась і, охоплена панікою, побігла як вода через прорвану греблю.

Панцерник відійшов до станції і вперся у вагони, які зійшли з рейок. Ними як барикадою були завалені усі колії. Іншого шляху, щоб вийти на царичинську колію, не було. Пархоменко

з одного погляду зрозумів становище. Стрибаючи через трупи, він побіг на станцію, де містився штаб. Всі кімнати були завалені пораненими, три дні їх зносили сюди з усього фронту. Від стенання і прокльонів дрижали шибки.

— Де Ворошилов?— гукав Пархоменко, ускочивши до порожньої кімнати, де був штаб. Люди пробігали з виряченими очима.— Де Руднев?— Ніхто не відповідав, всі бігли в одному напрямі— на схід, на Білу Калитву.— Де Ворошилов? Командарма хто бачив?— Поранені повзли й шкандибали за іншими, наповнюючи стогоном повітря. Пархоменко вибіг на дорогу і закричав, мов і сам поранений на смерть:— Стій, усі до мене!

Владний голос впливає на людей завжди або лякаючи їх, або витверезуючи. Серед тих, що тікали, були й перелякані, і просто запаморочені загальною панікою. Почувши гострий і рішучий наказ, бійці почали зупинятися. Луганчани знали Пархоменка.

— Що ж це робиться, Олександрє Яковичу?— майже застогнав Голий, у якого чорні вуса посіріли від пороху й віку,— фронт німці прорвали, куди ж тепер?

— А ти сам приклад покажи, як треба боротися за революцію, а не спину показуєш інтервентам. Збирай людей, тебе старшим призначаю, і тримайтесь на цьому місці. Ворошилова хто бачив?

— Я бачив, як в атаку ходив, в штики,— відповів один.

— І він так тікав, як ви?

Бійці не відповіли й збентежено потупились. Тоді Голий ударив шапкою об землю й закричав:

— П'ятдесят років чекав на революцію, та щоб тепер відступитись? Хто покине позицію, той зрадник і проклятий чолівік! Далі не відступимо, товариші!

Гурт бійців збільшувався і старий робітник почав їх ладнати.

Біля залізничного насипу, де вже лежала довга цепочка червоногвардійців, Пархоменко побачив Артема. В чорній сорочці, простоволосий Артем бігав між людського мурашнику, обростаючи бійцями. Вони вже ладнались у ряди, щоб залягти у другий цеп. Позаду із такого ж мурашнику виділилась ще одна команда і підтюпцем бігла займати позицію за горбком. Верхи на коні скакав Коля Руднев, начальник штабу.— Ні, він не знає, де зараз Ворошилов. Був на правому фланзі, потім був на станції, можливо, тепер поскакав до Третьої армії. Бійці убили там свого командира, який хотів зрадити.— Коля Руднев був увесь чорний від пороху й диму і від тоски. Він розумів, що паніки ніякими словами не можна перемогти, аж доки не відірвешся від ворога. Потрібна невеличка заслона, щоб прикритись від німців і тоді ще можна привести до ладу людей, але цих двох цепів, хоч би вони й трималися, було

мало. Він стрибнув з коня в гущу бійців, які лавиною текли понад залізницею, і розкинув перед ними руки.

— Хто за революцію, товариші?

Пархоменко побіг до панцерника. З нього вже зняли кулемети і попсували гармати, а тіло Вана Ша-ю закопали біля колії.

— Ну, а тепер пускайте назустріч німцям,— сказав він, за-
тамовуючи гірке зітхання.

Машиніст дав задній хід і, коли вже паровоз набрав швидкості, вистрибнув на землю. Хутко панцерник зник у вечірніх присмерках по дорозі на Каменську.

З чотирма кулеметами і з купкою бійців, які тепер трималися Пархоменка як малі діти батька, він відійшов у степ, де мала бути сторожова охорона, але на тому місці вже нікого не було. Останні ешелони, брязкаючи буферами, віддалялись від станції, на якій дотлівали розбиті вагони, по насипу шкутильгали відсталі поодинокі постаті. Ворог, оволодівши станцією, припинив вогонь, і на землю спадала тиха весняна ніч.

Пархоменко скрухо похитав головою: всі підступи для ворога були відкриті.

— Доведеться, товариші, нам бути в ар'єргарді. Заляжемо тут.

Потомлені бійці з насолодою простяглися на теплій землі, над головами простиралось зоряне небо, повне загадкових світів.

— Отаке ж небо і над Луганськом стоїть,— сказав один борець, зітхнувши.— Це там сьогодні великдень справляють.

— Та не всі,— додав другий,— не до великодня їм і не до зірок,— і він тихенько заспівав:

Ой, на горі німці йдуть,
На шляху гармати.
У Сніжки панів везуть,
Землю повертати.

Ой, худобу відбирають,
Хліб і сало у мішки.
На розправу всіх зганяють —
Спорожніли гармани.

Ой, горять Сніжки вогнем,
Вкрилось небо димом.
Ой, ти лишенько моє —
Порубали сина ...

— А ти кажеш великдень. Із Варварівки утік мій товариш, говорить: за знайдені тільки одні патрони німці розстріляли п'ять чоловіка, а мого сусіду за те, що ніби стріляв по аероплану. Ото ж гад якийсь виказав.

— А в нашому виселку німці об'яву таку вивісили: хто

передасть в комендатуру більшовицьких агітаторів, одерже за кожного премію — сто карбованців за те, що наведе; двісті — коли доставить більшовика, а п'ятсот карбованців — за партизанського ватажка. Один і спокусився, ну, більше дня він не прожив: ухекали зразу. Німці потім гатили, гатили по виселку із гармат, аж доки не запалили.

Третій почав розповідати, як у них на шахті гайдамаки порили жінок. В цей час попереду почувся кінський тупіт. Червоногвардійці схопилися за гвинтівки. Із темряви виїхав самотній верхівець.

— Хто там товчеться, — гукнув Пархоменко, — ану їдь сюди, а то стрілятиму.

Вершник під'їхав. Ноги були випростані із стремен, руками він стомлено упирався в передню луку сідла.

— Товариш командарм! — вигукнув, схоплюючись на ноги Пархоменко. — Штабний поїзд уже давно відійшов, ми останні.

— Оце й увесь ар'єргард? — сумно спитав Ворошилов.

— Ар'єргард і більшовицький авангард, Климе Єфремовичу, — відповів кулеметник, підійшовши до коня. — Конечно малувато для такої справи.

— Десять чоловіка прикриває армію! — він покрутив головою. — Де ж наші командири, хто командуватиме?

— Як хто? Ти та я, та вони, — вказав Пархоменко на бійців, — от уже нас десятеро, а буде сто і тисяча. Командирів нема, а дивись скільки німців і всякої погані набили. Зненависть до ворога треба мати, а командувати можна навчитись.

Він говорив так упевнено, що в присутніх зникали всякі сумніви. Ворошилов може за цілий день посміхнувся.

— Це вірно: сьогодні ми, навіть утікаючи, перемогли. Нам треба було провести ешелони і ми це зробили під самим носом у німців. Тепер сміливо можна сказати, що дійдемо до Царицина.

— А хтозна, що воно в Царицині, — сказав у темноті червоногвардієць, — прийдемо, а там уже білі.

Запала тиша. Давно вже ніхто не читав газет, зв'язку з центром, навіть з іншими червоними частинами не було. Брестський договір німці порушили, можливо, вони ведуть наступ не тільки на Дон, а й на Москву. Генерал Краснов, піднявши проти радянської влади донських козаків, намагався з'єднатись з козаками астраханськими й уральськими, щоб утворити єдиний фронт контрреволюції від Дону до Самари, до чехословачів, які стали набік Колчака. Між східним і південним фронтами лежав Царицин.

— Я знаю тільки одне, — сказав по паузі Ворошилов, — що сильного духом руками не переможеш. Як би не кортів контрреволюції Царицин, але більшовики такої фортеці не здадуть.

Пархоменко зітхнув з полегшенням.

— А я вже націлюся лаятись — думав, що й тебе сумніви розібрали.

Проти неба знову вирізьбилися вершники, це вже була німецька розвідка. Коли вона під'їхала ближче, всі чотири кулемети загомоніли разом і вершники на тому ж місці падали на землю.

11

В станицях цвіли сади, але козаків не було. Вони труїли воду в криницях, розбирали на цілі кілометри залізничну колію, або гнули рейки волами й утікали в степ. На станціях зруйновані водокачки з порожніми баками і закурені паровози, пили воду із болот і річок, а коли вони були далеко від залізниць, тоді ставала довга черідка жінок, дітей, і подавали воду цеберками й казаночками.

Полагодивши шлях, ешелони підходили до зруйнованого мосту і знову зупинялися, доки не полагодить його вислана вперед бригада. А довкола розлягався безмежний степ, по якому на низкорослих конях носилася смерть.

Козаки, виблискуючи шаблями, налітали на ешелони з диким криком, свистом і, зустрінуті вогнем червоногвардійців, коли не лягали трупом, знову тікали в степ. В станиці Морозовській до української армії Ворошилова приєдналися червоні повстанці Щаденка із місцевих селян. Тепер шлях до Царицина був вільний і по ньому можна було вже відправити всіх поранених, хворих і частину родин.

Перший, переповнений вщерть, санітарний поїзд вийшов з панцерником попереду. Поїзд йшов, весело вистукуючи на стиках колесами, від чого давно вже відвикли ті, хто пересувався у ешелонах. За декілька днів так само могла піти уся валка. Після Білої Калитви, перед першим зірваним мостом вона набагато зменшилась. Усі зайві вагони були скинуті під укіс, люди зорганізовані в команди, рештки Третьої армії, на спільній конференції, визнали над собою команду Ворошилова. Від карного елементу армію звільняв революційний трибунал.

Дисципліна зростала з кожним днем і до Царицина наближались уже не розпорошені й свавільні загони, а об'єднана двадцятитисячна армія, ще мало обучена, але вже загартована в боях і з німецькими регулярними частинами, і з козацькими бандами.

Слідом за санітарним поїздом, для переговорів з місцевою владою, до Царицина виїхали на примітивному панцернику Клим Ворошилов і Олександр Пархоменко.

— Тепер я тобі признаюся, — сказав Пархоменко, коли під вагоном жваво застукали колеса, — на станції Лихій я вже подумав, що ми пропали. Тільки як повернули назад німці, аж тоді відлягло від серця. Навіть не віриться, що виплутались із такого пекла.

Німецькі частини, зазнавши ще одної поразки біля Дінця, від Білої Калитви повернули назад, але Ворошилов знав уже, що попереду не менші сили збирають генерали Фіцхелауров і Мамонтов, і тому відказав застережливо:

— Не кажи гоп, доки не перескочиш,—але й він не міг приховати задоволення. В боях з П'ятою армією німці утратили двадцять гармат, сто двадцять сім кулеметів і декілька тисяч убитими солдат.

Пархоменко задиркувато смикнув головою.

— Коли німцям набили ...

— Генерал Фіцхелауров об'єднався з Мамонтовим. Боюсь, що не витримає Щаденко і вони прорвуться до залізниці.

Повстанська дивізія Щаденка, відступаючи по ґрунтових шляхах, прикривала залізницю з лівого боку, праворуч ішли частини, висівші з ешелонів.

Пархоменко продовжував думати про бої з німцями і посміхався своїм думкам: „Де це було видано — жінка бере гвинтівку й питає, куди в неї патрон закладати? Закладає і б'є німця, та ще й як“. І сам собі відказує — „а все тому, що не питає, навіщо стріляти? Це наука для інтервентів“.

Куций поїзд підходив уже до станції Суровикино. Розвиднялось. Спочатку глухо, потім ясніше почулась артилерійська стрілянина. Пархоменко спав не роздягаючись, схопився на ноги й запитливо видивився налитими кров'ю очима на Ворошилова. Санітарний поїзд мав бути десь уже аж під Царицином, а стріляла зовсім близько. Попереду могли бути партизани, про яких ще, мабуть, не знало командування П'ятої армії, міг стріляти і панцерник, що пішов з санітарним поїздом. Але чому він тут затримався? Гублячись у догадках, вони насторожено посувалися назустріч канонаді.

За півкілометра до станції Суровикино дорогу загородив знайомий панцерник. На ньому вже не було ні кулеметів, ні гармат. Він був роззброєний, але з паровозом. Козаки з різних кінців обстрілювали будинок станції. На путях стояв без паровозу поїзд, довкола якого теж тріщали постріли. З криками „ура“ козаки кинулися в атаку на невидимого противника, що, мабуть, забарикадувався в будинкові.

— Убивають хворих! — крикнув Пархоменко, побачивши затягнуті димом вагони. — Це ж наш поїзд. — І перш, ніж устиг заокотіти з пульмана кулемет, вистрибнув на землю. Із переднього паровозу сичала пара. Пархоменко відчепив його від роззброєного панцерника і вскочив у будку машиніста. Механік лежав, засунувши голову в куток, на підлозі помічник його, блідий, закриваючись лопатою, сидів у другому кутку.

— Я, Пархоменко! — навмисне гостро вигукнув він, — приказую негайно подати паровоз під состав з пораненими.

Механік, вимазаний у сажу, лупав переляканими очима, аж доки не відчув на своєму комірі дужої руки.

— Ви чуєте, я—Пархоменко.

— На погибель собі ви так приказуєте,—приреченим голо-
сом сказав механік, незграбно зводячись на ноги.—Я поїду,
хоч і в пекло, тільки це надаремно.

— Там же твої товариші постріляні.

— Ну, трупи вивеземо.

Механік роздратовано взявся за важіль і в ту ж хвилину його рука упала як ногой. Він зблід і скрутившись осів на підлогу. Гадаючи, що механік зомлів з переляку від кулі, яка дзенькнула об казан, Пархоменко сердито схопив його за плече і відчув під рукою теплу кров. Помічник, що сидів прикриваючись лопатою, ніби здутий вітром, прожогом вистрибнув з паровозу й кинувся тікати, але вже за три кроки схопився за груди і впав уперед головою. На станції, у вагонах і за вагонами кричали конаючи порубані червоногвардійці. Побачивши знайомий панцерник, що підійшов від станції Облівської, недобиті червоногвардійці, жінки й діти з всіх боків поповзли до нього. За одним, що із останніх сил, шкутильгаючи на поранену ногу, біг до панцерника, погналась купка козаків. Пархоменко вистрибнув на землю й приклав до ока карабін.—„На хворих показуєте відвагу!“ Один козак упав від пострілу, інші зупинились і, залігши за купу старих шпал, почали обстрілювати панцерник, який уже був вщерть набитий хворими. Вони обліпили його, як мухи грудочку цукру.

Пархоменко, прикриваючись тендером, стріляв не поспішаючи, а вистрілюючи приказував: „до чорта в пекло!“ Враз він відчув гострий біль вище ліктя, здивовано глянув на рукав—на ньому з'явилась дірочка, з якої бризнула кров. Пархоменко сердито вилаявся й плюнув. „Цього ще бракувало“.

— Олександр Якович, Олександр Якович,—давно вже кликав його Ворошилов,—сідай, а то людей постріляють.

Пархоменко мовчки знову приладив карабін одною рукою, але Ворошилов уже роздратовано потяг його на паровоз.

— Штаб треба повідомити, доки не зірвали колії... Тут якась провокація—вагони аж у тупець загнали...—Побачивши червону смужку, яка струмилася по руці, він затнувся на півслові й з тривогою глянув Пархоменкові у вічі, темні від трясської люті.

— Поранили?

Пархоменко нервово шукав по кишенях хустки, забувши що перев'язав нею механіка.

— Що рука, Климе Єфремовичу, серце болить,—і він застукав здоровою рукою в груди,—з хворими воюють, гади, сволота біла, дітей порубали.

— Лукоша може бути тут за годину-дві. Їх треба захопити, а ти скидай сорочку.—І Ворошилов заходився перев'язувати йому руку.

Куля пройшла через м'ясо. Пархоменко, вдоволений, що може ворухити пальцями, знову взявся за карабін. „Хоч би довідатися яка це банда“. Але не тільки вилазити, а й ви-зирнути без ризику з паровозу було вже неможливо. Переслідуваний роєм куль, панцерник рушив назад.

В санітарному поїзді було п'ятсот шістдесят чоловіка хворих і поранених червоногвардійців, жінок і дітей. Коли наспів загін Лукоша, в живих залишилося тільки семеро. Вони встигли втекти в степ ще до того, як захопили станцію козаки, та витягли ще одного старого робітника спід порубаного сина.

Відстрелюючись, загін козаків полковника Попова відступив на хутори, і шлях на Царицин знову був вільний. Але на другий уже день стало відомо, що ворог зірвав попереду найбільший міст, через Дон.

Як і треба було чекати, слідом за цим білі повели двома арміями наступ на армію Ворошилова і облягли її півколом. Вони були певні, що на цей раз здобич уже не вислизне з їхніх рук. Міст височів на п'ятдесят метрів над водою і один прогін був скинутий тепер на дно ріки. Щоб полагодити його, потрібне було залізо, якого, звичайно, червоні в степу стільки не могли дістати.

Але луганські робітники заходилися біля мосту і без заліза. Люди, як стривожений мурашник, заметушилися на білому піску, на який набігали блакитні хвильки Дону. До мосту і від мосту в різні боки ключами тяглися вдень і вночі підводи, ввозячи каміння, стару цеглу, колоди, шпали, землю, навіть солому. На обрії безупинно гриміла канонада, тріщали кулемети й рушниці.

Червоногвардійські загони, щоб стримати ворога, доки робітники полагодять міст, розсипалися дугою на тридцять кілометрів у радіусі, іноді уганялись за козаками ще й далше у степ, а іноді відступали мало не до мосту. Тоді довкола химерної споруди, яка з кожним днем росла над водою, рясно рвалися набой і часто хлюпалися у воду біля самого мосту.

На двадцять восьмий день дванадцять башт, схожих на високі зруби, порівнялися з настом старого мосту. Поклали рейки і по них торопко посунув через Дон першим панцерник.

Ворошилов з своїм штабом стояв на мосту затаївши дух. Пархоменко, заплющивши очі, стискував йому лікоть і скидався від кожного шереху.

— Ой, тріщить, ой, рипить... Не витримає.

Коли панцерник проскочив на другий бік, крик радості із сотень горлянок покотився, як грім, від першого ешелону і до останнього, на декілька кілометрів. Внизу, по білому піску

бігали робітники, які з мосту здавалися карликами, і кидали догори шапки. Вони, мабуть, теж кричали „ура“, але їх заглушали співи червоногвардійців у вагонах. Через міст уже йшли ешелони і піші частини й на різні голоси виспівували під гармонію:

Вільгельм сидів на солдатах,
а Краснов на козаках.
Ми їм морди наклепали,
і залишим в дураках...

У воді рвалися снаряди і здіймали фонтани бризків. Ворог знав, що це була остання перепона для червоних і оскажено обстрілював міст. Коли б хоч один набій улучив у цю споруду із шпал і каміння, вона б розлетілась, як іграшкові кубики, але за двадцять вісім днів жоден набій у міст не влучив. Не влучив і на цей раз. Ворог стріляв погано.

За Доном армія обернулась лицем на захід і північ і стала на позиції. Похід кінчився. В Кривій Муззі, за наказом народного комісара Сталіна, що був на той час у Царицині, частини Третьої і П'ятої армій, частини колишньої армії царицинського фронту і морозівська дивізія були об'єднані в „Групу товариша Ворогчилова“, а потім у Десяту армію.

Коли була розбита армія білих під час першої облоги Царицина, до рук Пархоменка потрапив рапорт полковника Попова. Він писав генералові Краснову про операцію на станції Суровикино, коли був захоплений санітарний поїзд.

„На поклик долі,—писав Попов,—мені довелося виконати величезне і трудне завдання в боротьбі з гарно озброєним загоном червоних на станції Суровикино. Мої козаки виявили стійкість і хоробрість. З великими труднощами пощастило знищити загін червоних у кількості шістсот чоловіка. Офіцери були в перших рядах і сміливо вели за собою бійців. Через завзятий маневр доблесних офіцерів, з нашого боку зовсім мало втрат...“

Пархоменко згадав порубаних дітей і жінок, сестру-жальницю Зелидович, яку козаки настромили тоді на коляку; згадав трупи червоногвардійців, повішених на деревах біля станції; згадав, що у санітарному поїзді не було й десяти гвинтівок; і його рука вище ліктя защеміла так, ніби знову вжалила її куля. Полковник Попов тепер мав чин генерала.

В середині серпня 1918 року Олександр Пархоменко з листом народного комісара і члена Військради Сталіна їхав до Москви. Царицинські заводи, які працювали для армії, не могли забезпечити фронт всім необхідним для щоденних

боїв, а інтендантські склепи були вже спустошені. Красновські частини під командуванням Фіцхелаурова, Мамонтова і Попова рвалися до Царицина, намагаючись скинути червоних на Волгу. На фронті почалися запеклі бої, які вимагали зброї, набоїв, обмундирування. Олександр Пархоменко, що на той час був особоуповноваженим Десятої армії, мав усе це дістати в Москві й негайно повернутися назад.

Крім написаного в листі він мав ще на словах доповісти Леніну, Голові Ради Народних Комісарів про становище на царицинському фронті. Леніна він ще ніколи не бачив, а слухами про нього повнилась земля. От і зараз, крізь перестук коліс він чує ніби його ім'я, і щоб пересвідчитися, питає:

— Ви про кого це?

— Про Леніна, про Володимира Ільїча, товаришу,— відказав пасажир з виснаженням обличчям і глибоко запалими голодними очима, які збуджено виблискували.— Про нашого товариша дорогого.

— А ти його бачив?— Декілька пасажирів, витягши до нього шиї, морщилися від шуму й напружували слух.

— Знамо, бачив. Ми пічники, ну, а теж пішли зустрічати, як Володимир Ільїч упервє ізза кордону приїхав. Увесь робочий Петроград возрадувався. По вулицях проступитись було неможливо. Усі до Фінляндського вокзалу поспішають. Ідуть жінки й діти, по-військовому ступають і співають. Товариші флотські у своїй формі йдуть і співають, армійці в нових обмотках ідуть і співають, а я слідом біжу, щоб і своєї радості не загубити, а може й убезпечити товариша Леніна. Вся буржуазія тоді хвилювалась і кричала: „Розстріляти треба Леніна Володимира!“ Буржуазія, которі кадети, знала вже його.

— У одного банкіра ванну я ставив, він мені просто так і сказав: „Ленін твій буде розстріляний“. А в нього два сини офіцери і банк денежний у Москві. „Навіщо Леніна розстрілювати?“ питаю,— „ми за Леніна всі“. Куховарка його теж мене підтримує: „Пічник правильно говорить“. Вона теж наслухалась усяких мітингів.

— Тоді, скажу я вам, на кожному розі у повітрі висіло страшно для буржуазії ім'я по фамілії Ленін. Вони як крокодїли на нього дивилися. Наче з цепу зірвалися—бігають, кричать на мітингах і в домах, і на прислугу кричать, щоб тільки Леніна не допустити до нас. А Ленін під'їздить уже до Петрограду і може не знає, яку на нього роззявив пащу Керенський. Я біжу й думаю, як би убезпечити Володимира Ільїча. Прибігаю до вокзалу, а навкруги факели палахкотять і панцерники стоять для убезпечення. І коли показався він, закричав увесь народ, і на руках поніс просто на панцерник. Я дивлюсь на нього, а він жвавий такий, на всіх дивиться, і пальтишко на ньому кофейне. І каже перші слова: „Това-

риші робочі, поздоровляю вас з початком боротьби! І нехай живе,—голосно викрикнув,—нехай живе соціальна революція!“

Під вагоном ритмічно вистукували колеса. Олександр Пархоменко намагався зосередитись, привести до ладу свої думки, адже він мусить розповісти Володимирі Ільчу, як тепер ведеться боротьба з буржуазією, з кадетами під Царицином.

Обернувши в себе очі, Пархоменко намагається відновити в пам'яті, яким ще недавно був Царицин. Доки ладнали міст через Дон, він, посланий Ворошиловим, перейшов річку вбід, і, маневруючи між повсталими станицями, приїхав до Царицина, щоб зв'язатися з місцевою владою. Перебуваючи більше двох місяців у ешелонах і в щоденних боях, він, обшарпаний і виснажений безсонними ночами, здивувався, побачивши Царицин. В садах і ресторанах гриміла музика, по вулицях міста вільно ходили колишні офіцери і буржуазія, що повітали сюди з півночі. Москву і Петроград душив голод: робітникам видавали вже замість хліба овес або сочевицю, коли по чверть фунта, коли по восьмушці, а тут було скільки завгодно білого хліба, м'яса. За Доном в семидесяти кілометрах від Царицина, знеслені і обдерті українські робітники і шахтарі відбивалися від білих козаків, але це тут ніби нікого не обходило, хоч у місті було управління Північно-Кавказької Військової Округи і ще декілька штабів різних фронтів. У них сиділи військові спеціалісти, призначені Троцьким і козираючи мандатами, нікого не хотіли визнавати.

Таким був Царицин до приїзду туди Сталіна. Не було сумніву, що з наближенням красновських білогвардійських частин місто буде взяте, і та буржуазія, що вільно гуляла по вулицях, допоможе в цьому козакам.

Народний комісар Іосиф Сталін приїхав до Царицина 6 червня. Радою Народних Комісарів він був призначений загальним керівником продовольчих справ на півдні Росії, але становище на фронтах і в самому Царицині зводило справу з хлібом нанівець. Потрібне було негайне втручання відповідальної особи з широким повноваженням і 20 липня додатковим наказом із Центру Сталін був призначений головою Реввійськади Південного фронту.

Вагон, у якому він жив, стояв на запасній колії. Біля дверей ходив вартовий, а у вікнах вагону кожен ніч до ранку горіло світло. Іноді на світлу завіску напливала тінь постаті у френчі військового крою, з люлькою в зубах. Над покритим лобом вихрився чуб, а дим від люльки плутався в тугих вусах, опущених долу. Час-від-часу дзвонив телефон, безперестану тріщала друкарська машинка. Одного разу вартовий прислухався й почув прізвище Леніна. Він підійшов ближче — Сталін глибоким, трохи горловим голосом, чітко вимовляючи кожне слово, проказував біля друкарки: „Жену й лаю всіх, кого треба, надіюсь, скоро відновимо. Можете бути певними,

що не пощади́мо нікого — ні себе, ні інших, а хліб все ж дамо. Коли б наші військові „спеціалісти“ (сапожники!) не спали і не дармували, залізниця не була б перервана; і коли залізниця буде відновлена, то не завдяки військовим, а наперекір їм“. Вартовий схвально покивав головою і знову тихо заходив повз вагон.

Від вокзалу тяглися вулиці до міста. Тепер воно було схоже на військовий табір: в садах, де ще недавно грав симфонічний оркестр під орудою Катареску, димилися польові кухні, на майданах багнетами кололи солом'яні мішені щойно мобілізовані робітники „Грузолісу“. По вулицях довгою черідкою тяглися обози і у всіх напрямках скакали ординарці.

Все це бачучи, пожилці в деяких квартирах стали щільніше затуляти вікна і при саморобних площках з тривогою перешіптувались про вагон на запасній колії.

Більш хоробрі заспокоювали себе тим, що їхні однодумці сиділи по всіх установах, навіть в управлінні Військової Округи. Вони були настановлені самим Троцьким. Не можна було й думати, щоб без таких спеціалістів, як генерал Снесарів, могла обійтися Червона Армія. Він заступиться, а його ніхто не насмілиться тронуть. Тим часом може пощастить підбити на повстання сербський батальйон.

Іншої думки був начальник Оперативного Управління Новосич, який так само брав участь у таємних нарадах, за щільно затуленими вікнами. Факти красномовно вже доводили, що з вагону на запасній колії цікавляться не тільки хлібом і Червоною Армією. Мов рентгеном була просвічена вже кожна, навіть незначна установа. О, тепер вони запрацювали зовсім на інший лад! І для нього було цілком зрозуміло, що змова, яку готувала контрреволюційна організація, зазнає поразки. Реввійськрада не для забавки створила Спеціальну Надзвичайну Комісію, а щоб „очистити Царицин від контрреволюції“. Краще завчасно подбати про перевід кудись далі від цієї Комісії, а Троцький в цьому допоможе.

Першим підтвердженням його висновків була вірність сербського батальйону справі революції. Потім почались арешти.

На чолі організації стояв інженер з двома синами. В зраді були змішані праві й ліві есери, терористи, меншовики, монархісти і багато офіцерів в штабах червоного командування. Викриті Надзвичайною Комісією, у якій працював Пархоменко, вони тепер майже всі опинились на баржі, пристосованій під в'язницю. Складений список зрадників тягся на декілька сторінок. Першим стояли прізвища військових спеціалістів із Управління Військової Округи. Завдяки їм білі перерізали залізницю Грязі — Царицин, на півдні, не без їхньої допомоги, здали білим Тихорецьку і Ставрополь, і тепер не можна було вивезти хліба, а на Північному Кавказі стояло його більше семисот вагонів та ще заготовлених було майже півтора мільйона пудів.

Сталін уважно перечитував вирок Надзвичайної Комісії, потім спитав.

— Не бачу тут шкідників із Продкому. Невже там усе благополучно?

Пархоменко відкашлявся в кулак.

— Слідство ще не закінчене, Йосифе Вісаріоновичу.

— Не закінчене? Шкідники й саботажники будуть черги викликати, спекулянти наживатись, а діти робітників голодуватимуть? Ви багато пишете. Писати багато не треба і говорити багато не треба.

— Головних уже заарештовано. Інші теж не втечуть.

— А Носович?

Пархоменко винувато переступив з ноги на ногу. Начальник Оперативного Управління, перед самим викриттям змови, за наказом Троцького, був переведений на Південний фронт, до 8 армії, звідки потім утік до білих.

— Останні і за це заплатять.

— У них і своєї провини вистачить, щоб кожного двічі розстріляти,—і розмахуючи пером, Сталін ще раз пробіг уважно довгий список генералів, купців, попів, поміщиків, спекулянтів і жандармів, які готувались устроити ніж у спину революції, щоб допомогти Краснову захопити Царицин.— Голова Губвиконкому не згодний? А ми не згодні повторювати помилки паризьких комунарів,—і він твердо вивів своє призвище під вироком Надзвичайної Комісії.

Стривожений рішучими заходами, які провадились по реорганізації Південного фронту, Троцький надіслав до Царицина спішну телеграму, вимагаючи недоторканості складених ним штабів. На поданому бланку розмазана клякса нагадувала гостру борідку Мефістофеля. Сталін, прориваючи пером вогкий бланк телеграми, написав: „Не брати до уваги“, і гидливо відкинув його від себе.

Ворожий фронт уже впирався флангами у Волгу, в цьому були винні в першу чергу „спеціалісти“, через яких ворог певне знав про всі плани червоного командування. Під загрозою було вже сполучення по залізниці з Москвою, а по Волзі—з Камишином. Щоб урятувати Царицин, треба було вживати негайних заходів. Про все це він, Пархоменко, мусив сказати Леніну на словах.

Пічник продовжував розповідати:—Він зразу нас впізнав і питає: „Як у вас справи з хлібом?“—Плохувато, відповідаємо.—„А який настрій у робітників?“—Бойовий, кажемо, працюють гарно...—„В Наркомпроді вам, каже, видадуть дозвіл“,—значить, щоб негайно видали нам мандати на виїзд за хлібом, а сам теж шкоринкою довольствується...

Пархоменко зирнув на свою торбу, де випиналася кругла, як вим'я, паляничка, і враз щось надумавши, вдоволено посміхнувся.

Ленін прийняв Пархоменка в Кремлі в той же день, як він приїхав до Москви. Підігнувши під себе ногу і схиливши на бік голову, Ленін уважно слухав про становище на Південному фронті, про хлібні ресурси і час-від-часу вставляв запитання. Потім, нервово скинувши голову, з серцем сказав:

— Чули, ліві есери убили бомбою Мирбаха?.. і повстання проти нас. Ми народові скажемо всю правду... жалюгідні і істеричні авантюристи. Повстання!

— А ми в Царицині з ними не церемонимось,— сказав Пархоменко,— протоколів не розписуємо й багато не балакаємо.

— Хорошо робите. Так і треба, а за хліб, товариші, ви відповідаєте головою.

Він витяг з кишені хусточку, витер вуса і борідку. В цей час у двері просунулась бородата голова якогось діда. Ленін схопився на ноги.

— І ще чимсь діду не вдоволений. Я тобі все роз'яснив.

— Та всім я, батюшка, вдоволений, тільки як на щот хлібushка?

— От коли ми, старина, очистимо Росію від усіх поміщицьких прихвоснів, і заживемо по-новому, буде, дідусю, і хлібець... Нехай ваші йдуть до товариша Цюрупи, він видасть дозвіл і можете поїхати за хлібом. Я знав вашу нужду і подзвонив йому раніше.

— Це ще страшніше за війну — голод,— сказав Пархоменко зітхнувши.

— Трудно. Але й ці труднощі переживемо. Ви може чаю хочете?— Ленін короткими кроками підбіг до чайничка, що стояв на кінці столу. На блюдечці біля склянки лежав маленький розломлений брунатний шматочок хліба з жовтими прожилками соломи.

Пархоменко, наперед почервонівши, схопився за портфель, який ніби обдуло.

— Володимир Ільїч, у мене хліб є. Ми чули та й сам бачу... От будь ласка нашого хліба. Тільки не подумайте чого — з власної пайки.

Ленін обдивився паляничку.

— Дякую, за це дякую, навіть пшеничний. Він подзвонив. Увійшов секретарь.— Бачите, товаришу, який ще у нас хліб є. Дідусь пішов? Пішов, шкода. Тоді візьміть оцю паляничку і зараз же відішліть у дитячий будинок. Від царицинських робітників, скажете,— і знову звернувся до Пархоменка.— Ну, так чим на Дону так званий „справний мужичок“ не вдоволений?

Пархоменко сидів червоний і в замішанні все ще крутив в руках схудлий тепер портфель, не наважуючись звести на Леніна очі. Володимир Ільїч вже переглядав на столі папери, чогось шукаючи, і знов сказав.

— В Жовтні цей мужичок боровся за Радянську владу, а тепер пішов за Красновим, чим це ви пояснюєте?

— Спекулювати не дає Радянська влада,— відповів нарешті Пархоменко.— Хлібною монополією і твердими цінами не вдоволений, через це і до Краснова перекинувся. Бідні йдуть за нами.

Ленін, одкинувши поли піджачка, сунув кулаки в кишені брюк і, піднявши плечі, маленькими кроками пройшовся попід стінкою, коротко зирнув на карту, потім повернувся назад і ткнув пальцем у якусь місто, обведене червоним олівцем.

— Вільна торгівля уже показала свої результати—ціни підвищились у десять разів, а потім і сам продукт зник з ринку. Ні, ми не підемо на буржуазні методи боротьби з голодом, на масову голодуху в інтересах багатіїв і мироїдів, ми будемо застосовувати чисто соціалістичні заходи боротьби—хлібна монополія і тверді ціни. В інтересах робітників.

— Хліб буде, на Волзі його скільки завгодно. Нам, Володимир Ільїч, зброї не вистачає.

— Це пусте. Зброя буде, був би народ.

— А от хтось тут гальмує. Ваше втручання потрібне.

— А ви хіба не хазяїн країни?

— Є дужчі.

— Тепер усі рівні. Давайте разом клопотатись. Заводи вже відновили виробництво набоїв. Усе, що потрібно, буде—дамо, а хто буде гальмувати, дзвоніть, узнавайте прізвище цього бюрократу і дзвоніть. Ви де зупинились? Вам машина потрібна? Мою беріть, я розпоряджусь.

Пархоменко зупинився в готелі „Метрополь“, де жив тоді увесь уряд. Столиця була ще під враженням щойно придушеного в Ярославлі повстання лівих есерів; одрізані від вугілля і руди заводи замирили, по вулицях, укритих шаром лушпиння, робітники поспішно навчались військової справи, а до вокзалів тяглися червоногвардійські загони, що їх направляли на фронти—на північ проти десанта Антанти, на схід—проти чехословаків і проти Краснова на Воронеж. На Кубані купчилась добармія Алексеева і Денікіна.

Майже вся Москва була зодягнута у злинялі гімнастерки й вицвілі френчі. Голодна й обдерта вона проте не втрачала революційного пафосу ні на хвилину і тому видавалась молодою й життєрадісною.

Пархоменко розмовляв з Леніним більше години і вийшов із Кремля глибоко вражений тою зворушливою простотою і прозорливістю, якою чарував усіх Ленін. Тепер він ясно бачив, чого можна було сподіватись завтра і позавтра і що треба робити, щоб перемогти голод і контрреволюцію.

На другий же день Пархоменко почав обходити різні відділи постачання. Прокурені канцелярії і коридори не вміщали співробітників і відвідувачів, перед дверима кабінетів стояли черги, столи рясніли паперами. Складалося враження кипучої

роботи, але добитися толку було майже неможливо. Із одного кабінету його посилали в другий, в третій, аж доки Пархоменко, з осиплим від суперечок голосом, не дзвонив до Кремля. Назване в телефонну трубку ім'я справляло на інтендантів магічне враження і, після цього, не більше як за чверть години, удавалось зробити те, на що витрачались цілі дні.

Із Царицина майже щоденно надходили телеграми з вимогою прискорити надсилку бойових припасів. Тридцятого серпня Пархоменко знову подзвонив до Кремля. Коли б не затримували нарядів на панцерники, можна було б уже перший ешелон відправити. О третій годині було призначене засідання Ради Народних Комісарів, і Володимир Ільїч мав уже бути там, але на цей раз секретар відповів переляканим голосом:— Товариша Леніна поранили... Тількищо... Він виступав на заводі Михельсона... якась жінка вистрелила в нього аж двічі, коли сідав уже в машину...

Пархоменко прибіг до себе в готель. Перед дверима вже стояли кулемети. Жахлива звістка облетіла в одну мить Москву і вона обернулася у стривожений мурашник. Володимира Ільїча привезли до лікарні ледь живого. Стріляла есерка Каплан... Її одвели робітники на Малу Серпухівку до військового штабу... Решта терористів встигла втекти з мітинга. Це вони подали Леніну серед інших записок і таку записку: „Досить, більшовики, поцарювали, прийшов на вас кінець: не більше тижня залишилось вам жити“, а у другій було написано: „Будуть шкури із вас, більшовиків, зідрані і висушені на перепльотну шкіру“.

— Я бачу,— сказав Володимир Ільїч,— що ці записки писала не робітнича рука. Це писали ті, хто стоїть на сторожі капіталістів. У них невивстає мужності виступити тут з трибуни й заявити одверто, що вони хочуть відновити капіталістичний лад, повернути заводи капіталістам...

Жінка в чорному платті й чорній косинці сиділа на гранатному столі й нервово палила одну за одною цигарки. Цю жінку й нагнали потім на вулиці, коли вона вже бігла до лихача, а Володимир Ільїч смертельно блідий лежав біля своєї машини постріляний.

Минав уже місяць, а панцерники все ще не були відвантажені. Пархоменко, вкрай зденервований, гриз нігті, стискав кулаки і, за звичкою, хапався за магічну телефонну трубку, але Володимир Ільїч лежав у лікарні.

В цей час до Москви на декілька днів повернувся товариш Сталін і 15-го вересня викликав по прямому дроту Ворошилова. Він нагадував за нову дивізію, до формування якої треба було взятися негайно. Ворошилов знав, що ця дивізія потрібна буде на фронті цими днями, але ж військовознаряддя все ще не приходило, він майже істерично закричав у трубку: „Товаришу Сталін, нам украї потрібні легкові,

панцерні й вантажні машини... Ми вам нагадуємо про це тому, що Пархоменко буквально виє, що йому чинять різні перепони... Взагалі вважаємо за потрібне, щоб ви побачились з товаришем Пархоменком і дали йому відповідні інструкції і повноваження..."

Після цієї розмови Пархоменко уже за декілька днів вирушив до Царицина з першими вагонами військового майна. На нього нетерпляче чекала Десята армія, готуючись ударити на ворота із сходу, щоб допомогти українським робітникам і селянам звільнитись нарешті від буржуазії.

13

В кінці 1918 року австро-німецьке військо, гнане партизанами, покинуло пограбовану й роздерту Україну. Безсилий з своїми гайдамаками перед народним повстанням, гетьман Павло Скоропадський так само утік з німцями. Владу на Україні захопила Директорія на чолі з Симоном Петлюрою і оголосила війну більшовикам, але робітники й селяни билися з німцями і скидали гетьмана не для того, щоб повертались капіталісти на фабрики, а вмаєтки поміщики, і по всій Україні з новою силою спалахнуло повстання.

Від Чернігова на Київ наступала Перша українська дивізія Щорса, а на Харків — червоні партизанські загони, і в березні Директорія утікла за Збруч. Від петлюрівської армії на Україні залишився тільки отаман Григор'єв, який перекинувся з своїми загонами набік червоних. Але не минуло й трьох місяців, як він зрадив радянську владу і від Одеси ударив у тил Червоної Армії, що стримувала наступ Денікіна. Від Херсону й до станції Бобринської, від Бобринської й до Катеринославу покотилася хвиля єврейських погромів. По містечках і по селах убивали й вішали ревкомівських робітників і комуністів.

Кукульське повстання наближалось до Харківщини.

Начальником оборони Харківського участку і Губвійськомом був Олександр Пархоменко. У місті залишались тільки деякі команди для караульної служби, всі ж частини Червоної Армії були кинуті на денікінський фронт.

Заколот Григор'єва було доручено ліквідувати командувачу Харківської військової округи Климові Ворошилову. Він наказав Пархоменкові перестріти ворога під Катеринославом, а сам повів наступ від станції Користівки. З півдня й від Знаменки так само вже наступали частини Червоної Армії.

Набравши з різних команд біля п'ятисот багнетів, Пархоменко вирушив назустріч ворогові, щоб не дати йому закріпитись у Катеринославі. У Нижнє-Дніпровському його зустрів загін із робітників і партизанів, який з боєм відступив з міста за Дніпро.

Григор'єв уже встиг захопити вокзал і міст і виставив свої

застави на Амурі. Червоні знищили заставу біля мосту і Пархоменко з двома членами Катеринославського комітету оборони і з декількома червоногвардійцями вирушили на розвідку до міста.

Був травень місяць, під вікнами робітничих будинків розцвітав бузок, а попід низькими парканчиками зеленіла трава. Сходило сонце. В такий час робітники черідкою тяглися на роботу, але сьогодні вулиці залишались мертвими.

— Кожен боїться носа виткнути,— сказав один із членів комітету, помітивши здивування на Пархоменковому обличчі.— Утікачі розповідають такі жахи, що в людей волосся на голові дибом устає.

— Було б навіть дивно, коли б про Григор'єва щось краще почули,— сказав другий.— Як не петлюрівець, то якийсь інший злочій, оце його армія.

— Де він може бути зараз?— спитав Пархоменко.

— Цього не відомо, а тут командує його помічник Максютя.

— Може це той Максютя, що у нас у карателях іздив за гетьмана?— сказав червоноармієць.— Так я його знаю.

Вони йшли черідкою попід хатками, так як ходили робітники. Пархоменко нервово кусав кінчик довгого вуса: в штабі Другої армії, яка стояла в районі Мелітополя, ніхто не міг йому сказати ні про кількість ворога, ні про дислокацію його війська, а на стійкість свого загону, набраного з різних команд, надіятися було трудно. Єдина була надія на катеринославських робітників, які мають виступити на допомогу Червоній Армії.

Розвідка підходила вже до мосту. Назустріч їхав мотоцикліст, а слідом за ним автомобіль, повний людей. Мотоцикліст, оглушаючи повітря стуком мотору, звернув у перший завулок, автомобіль продовжував наблизатись. Тепер уже видно було, що в ньому, поруч з шофером, сидів хтось з ручним кулеметом, а позаду було ще четверо, одягнутих у військові френчі і гімнастерки. Червоноармієць, який хвалився що знає Максютю, враз смикнув Пархоменка за рукав і злякано прошепотів:

— Він, ей-ей, Максютя їде!

— От і добре, побалакаємо,— відказав Пархоменко, засуваючи руку з наганом за пазуху.— А ви присядьте у ривчак. Тільки без команди не стріляйте.

Побачивши розвідку і, мабуть, гадаючи, що це повертається назад виставлена на Амурі застава, Максютя зупинив машину і махнув рукою Пархоменкові, який уже і без цього переходив дорогу. Максютя сидів позаду, з боків і спереду сиділа, мабуть, його охорона. Всі вони були перехрещені ремінцями й утикані револьверами й бомбами і по револьверу тримали в руках.

Пархоменко наближався не поспішаючи і пильно придивлявся до тих, що сиділи в машині. Максютю можна було впі-

знати не тільки по кращому френчу, але й по чисто поголеному гострому й нервовому обличчю з підстриженими вусами. Глибоко запалі очі були колючі. Проти нього сидів чоловік з маленьким обличчям, яке чи то кривилось, чи то посміхалось. Пархоменкові воно нагадало миршавого чоловічка, з яким він зустрівся у поїзді, коли ще з Луганського тікав від арешту на фронт. Він навіть згадав прізвище цього чоловічка, який тоді теж їхав на фронт по смерть і, вражений, гукнув:

— Макогонє, ти як сюди попав?

Григор'євці опустили нагани: підходив свій, коли назвав Василь Макогоном. Чоловічок закліпав кролячими очицями, тужачись щось згадати, а згадавши, посміхнувся на весь рот.

— Фамілії не знаю, а пригадав — у вагоні, коли ти відписав усі хрести і дерев'яний одному хлюстові. На твоє й вийшло — першого георгія заробив, а другий уже був дерев'яний... А я тебе тоді наслухався, як пішов у дезентири, та й досі додому не попаду.

— За кого ж ти воюєш? — запитав Пархоменко, поставивши ногу на приступки і краєм ока стежачи за кожним рухом Максюті.

Максюті набридло слухати їхні спогади і він різким голо- сом перебив:

— Куди ви йшли, чого блукаєте тут?

— Максюту шукаємо.

— Про вовка помовка, а він тобі назустріч, — кивнув на гостровидого Василь Макогін і, засунувши наган за пояс, дістав кисет з махоркою. Інші теж потяглися до кисету. Тільки Максютя, ніби щось помітивши непевне, все ще тримав перед собою револьвер і зиркав бистрими очима по боках.

— Навіщо тобі Максютя?

— Кінчати буду, — сказав Пархоменко, — а це не допоможе, — указав він на револьвер і в ту ж мить скрутив йому руку, затиснувши разом із револьвером у кулаці, а свій наган представив йому до скроні і крикнув:

— Руки вгору!.. Всі, а то застрелю Максюту!

Максюта від болю і від обурення вишкірився.

— Чорт, що це значить? Я командувач Катеринославської військової округи. За кого ти мене вважаєш? Я з тобою в штабі побалакаю. Ти чув хто я?

— Бандит, це й так відомо, а радянським військом команду я. Над бандитами суд у нас короткий, — і він натиснув курок. — От кому ти служиш, Василю.

Макогін у одній руці тримав кисет, у другій нескручений ще папірець із махоркою. Від переляку руки дрижали і махорка сіялась йому на коліна. Не розгубився в машині тільки кулеметник. Побачивши у Пархоменковій руці наган, він мовчки почав наvertати назад свій кулемет, але для цього потрібно було спочатку самому обернутись усім тулубом. Раніше, ніж

устиг він це зробити, Пархоменко схопив тепер вільною рукою кулемет, відвів від себе дуло й притиснув до машини.

— Хоробрий мерзотник, такі мені подобаються.

Кулеметник силився вирвати, а хоч зрушити цівку кулемету, але кулемет був як прикутий. До машини вже підбігла решта розвідки.

— Цього стріляти не треба,— кивнув Пархоменко на кулеметника.— З таких виходять путящі люди.

Василь Макогін тільки тепер прийшов до пам'яті і силкувався впасти на коліна, але труп Максюті уперся в нього, і він, переживаючи подвійний страх, тоненько заплакав.

— А казав, що смерті шукаєш,— з іронією проказав Пархоменко.— Погано ти мене слухав, чоловіче. З ким ти йшов і проти кого? З куркулями проти самого себе, проти робочого.

— Я ж за народ, товаришу, така чутка в нас, що більшовики в комунію всіх заженуть, знову якономії заводять.

— А ти знаєш що таке комунія, радгоспи для чого? Спитав би розумних перш, ніж у банду йти. Вилазь!

Макогін, спотикаючись об ноги трупів, виліз із машини.

— Коли б усі знали, де тая правда. Стріляй тут, раз з мене вийшла паршива вівця. Мабуть, тоді не всю ти правду сказав, робочий, а людці всякі ще й глибше її заховали... Стріляй!

— Чекай, а може ти порозумнішаєш та ще радянській владі послужиш? Знаєш де Григор'єв?

— Воля ваша, тільки панам я ніколи не думав служити. Сам бачили, хіба це літа зсушили тіло? Від праці помарніло, а про Григор'єва нічого не знаю.

— Коли хочеш заслужити довіру, так я, Пархоменко, тобі наказую: піди, довідайся, про що я буду казати, а тоді може й до червоних приймемо,— і Пархоменко детально розповів, що йому потрібно.— Ну, а як збрешеш, від наших рук не втічеш: григор'євцям все єдно край.

Василь Макогін рукавом витер холодний піт з обличчя і затримав лікоть біля очей. Спід ліктя по сухому засмаглому виду збігали сльози і падали в порох темними кульками.

— Це мене, мабуть, доля до тебе навернула, товаришу робочий... Не дочув я тоді правди в тобі,— і він крізь сльози посміхнувся.

Григор'євці довше за все трималися на вокзалі, але на другий день були вибиті й звідти. Катеринослав захопили червоні й погнали ворога на захід, просто на групу Ворошилова.

Василь Макогін повернувся назад за три дні. Він зробив усе, що доручав йому Пархоменко. Григор'єв був у себе в Александрії, а коли Махно так само зрадив радянську владу— поїхав до нього на широку нараду повстанських ватажків. Було зрозуміло, що григор'євщині надходить край, але Григор'єв надіявся ще переманити до себе інші банди, а може й махновців.

Нестір Махно донитливо зиркав на отаманів, які слухали розумного і свавільного Григор'єва з розкритими ротами. Коли мине ще хвилина, дві — буде пізно: отамани скажуть „гаразд“, і Махно вистрелив просто в голову Григор'єва й оскалився.

— Затяг на цілу годину. Більше не даю слова! — і не озираючись вийшов із кімнати, трохи шкутильгаючи.

Зрада Махна відкрила для ворога ворота на Москву і добарм'я генерала Денікіна, що й досі ніяк не могла взяти Донбасу, тепер мов повинь ринулась на лівобережну Україну.

Дев'ять десятків харківської партійної організації іде в армію, а пролетаріат виставляє проти ворога всіх здатних носити зброю до тридцятип'ятирічного віку. Олександр Пархоменко, як начальник оборони харківського напрямку, поспішно формує нові частини й кидає їх назустріч ворогові. Але ворог мав перевагу: він наступав вимуштруваними частинами, які часто складалися цілком із офіцерів, і червоні примушені були третього липня залишити Харків. Пархоменко відійшов до Охтирки. Із розрізнених загонів, не припиняючи стримувати ворога, він сформував дві піших і одну кавалерійську бригади, які прикривали правий уступок сумського напрямку. Із оперативних зведень головного командування Пархоменко бачив, як кожного дня зраджували колишні офіцери й тікали до білих. Іноді вони здавали ворогові цілі роти, навіть батальйони і тому ворог легко ламав лінію червоного фронту.

— Хто ж мене зрадить? — запитував тоді себе Пархоменко. Бригадами командували старі офіцери. Вони самі з'явили бажання служити в Червоній Армії і завжди одверто говорили про всі її хиби. Адьютант приніс рапорт комбрига 2.

— Мені здається, товариш начальник, що це людина не надійна.

З такими підозрами він приходив уже не вперше, але докищо жодна з них не виправдалась, хоч дезертирувало вже декілька чоловіка. Його улесливий і скрадливий голос дратував Пархоменка і він насуплено спитав: — Чого він хоче, цей комбриг?

— Скаржиться, що червоноармійці пограбували його маєток, бібліотеку, грамофон забрали.

— Мої червоноармійці, де це?

— Під Сумами. Він ображений і просить його звільнити.

— Дурниці. Проженемо білих, дамо йому цілий орган із костьола, бібліотеку, навіть з картинками; а червоноармійців до Особого Відділу передайте. Ви гадаєте, що він зрадить? Ні, це він у серцях написав, поверніть йому рапорт і зробіть, як по-вашому, пробачення чи що, і точка!

Щойно вийшов адьютант із вагону, як десь поблизу почувся великої сили вибух. Штабний поїзд стояв на станції

Суми, позаду в п'яти кілометрах був залізничний міст, який треба було зірвати, щоб затримати ворога. Пархоменко боявся, що цього не встигнуть зробити, і тепер, почувши вибух, вдоволено потер руки. Але на червоноармійців вибух справив враження бомби, яка тріснула ніби у них над головами, і вони кинулись із станції врозтіч. Пархоменко у вікно побачив, як у всі кінці бігли люди і, нічого не розуміючи, вийшов на перон. Червоноармійці бігли з вираженими від страху очима, хоч довкола була тиша. Побачивши попереду себе тих, що вже встигли вискочити в поле, задні кидали мішки, з яких висипався на землю білий цукор, кидали шинелі, навіть чоботи.

— Це вже справжня паніка,— проговорив до себе Пархоменко, і схопив за плечі червоноармійця, який біг у одному тільки чоботі.— Що трапилось, куди ти біжиш?

— Адьютант казав, що нас обійшли, міст попереду зірвали!— викрикнув червоноармієць, намагаючись скинути ногою і другий чобіт.

— Це твоя гармонія? Грай козачка!

Червоноармієць все ще з безтямними очима машинально заграв козачка. Почувши веселий танок, опанізовані й захекані червоноармійці здивовано оглядались назад, потім на розкидані по шпалах шинелі, речові мішки і, не бачачи ніякого ворога, збентежено зупинились й винувато вже тягли до своїх вагонів. Скоро біля гармоніста вже здіймалась стовбом кулява й чувся веселий сміх. Тут же командири ладнали рештки своїх команд. Червоноармійці винувато поглядали один на одного і бачили в очах залишки страху, якого не міг приглушити й козачок. Після вибуху розпочалася артилерійська канонада, яка ставала голоснішою й настирливішою. Це здивувало й Пархоменка, що не показуючи вигляду спокійно пішов до вагону, але опинившись у себе, він уже з тривогою взяв телефонну трубку. Бій ішов на фронті першої бригади. До телефона підійшов вартовий.

— А де комбриг?— Вартовий чути запнувся: „Комбриг, говорять, ще півгодини тому ніби утік до білих, на екіпажі..., ніби поїхав на позицію і просто на їхню розвідку. Я до вас дзвонив... Ворог перейшов у наступ, ми відходимо...“ Пархоменко з серцем кинув трубку й гукнув за двері:

— Покличте адьютанта, а Макогін нехай сідає коня!

Доки повернувся посланець, до вагону зайшов політком, білявий естонець. Завжди стриманий і врівноважений, мало обізнаний на військовій справі, але гарний токар харківського заводу „ВЕК“, на цей раз був розлючений і лаявся, аж поки не зайшов до вагону, у якому були, крім Пархоменка, його дружина і двоє дітей. Із окремих слів, сказаних з акцентом, Пархоменко зрозумів, що крім командира першої бригади утік до білих, знявши перед цим на станції паніку, помначштабу, командир ескадрону і зникло декілька червоноармійців,

але ці, певно, просто розбіглися. Пархоменко мовчки схопив руками голову і в такій позі сидів, аж доки не зайшов вартовий.

— Коні подані, товаришу начальник, а цього ад'ютанта,— він винувато зирнув на політкома,— ад'ютанта немає. Бачили, ніби на позицію поїхав.

— Догнати!— прохрипів Пархоменко здавленим голосом. Коли він звівся, обличчя було сіре: за чверть години він зістарівся на декілька років.— Ну, кажіть, що і комбриг 2 утік... Той що рапорт подавав... Ні, він не втече, він чесно обурювався..., ад'ютант хотів його очорнити..., наздогнати провокатора!— Він несподівано заточився і, коли б не підтримав політком, упав би на підлогу.

— Ти зовсім хворий?— злякано крикнула дружина.

— Що я тобі—панянка, щоб хворіти? Макогоне, давай коня.— Він зіпнів зуби й вийшов на колю, де Василь Макогін тримав осідланого жеребця в начищеній зброї.

До вагону Пархоменко повернувся, коли вже штабний поїзд був на станції Баси. Її вже обстрілював ворог із артилерії. Ешелони один за одним відходили на Ворожбу. Діти сиділи біля вікон штабного вагону і з пристрасним азартом чекали на наступний постріл. Коли граната падала, вони з захопленням вигукували:

— Я вгадав—перельот, а ти казав недольот буде, а я казав—перельот... Оце недольот, і це...—від вибуху на станції посипались шибки.

До вагону зайшов Іван Пархоменко. Він був у пожмаканій шинелі, від якої тхнуло карболкою, його обличчя, давно неголене, було таке ж пожмакане, як і шинеля. В глибоко запалих очах проступав погано прихований страх, але Олександр Пархоменко зустрів його несподівано весело, навіть з іронією.

— Ви прибули? Що за вигляд маєте, братику?

— Хоч живий залишився і то добре. Думав у тебе трохи після тифу відлежатись, а воно—вас жмуть.

— А ти менше жмурся, дальше побачиш. Сідай, зараз будемо відступати. Вирвемось із цього мішка, потім ми ще їх будемо жати. Чув, селяни в тилу Денікіна вже за вила беруться? З такими гаслами, щоб знову „єдина неділима“, щоб знову посадити на землю пана, далеко така армія не просунеться. Відступимо ще до Ворожби, може й до Орла, тим гірше для Денікіна, більше в тилу буде партизанів, а до Москви не доскоче.

Коли Червона Армія відступила до Ворожби, Пархоменко був уже зовсім хворий. Здавши командування своєю групою, він поїхав лікуватися. На одній із станцій, далеко вже від фронту, він побачив червоноармійців. Мабуть чекаючи на поїзд, вони з апатичним виглядом лежали, сиділи і тинялись по

перону, кожен з гвинтівкою за плечима. Обшарпаний їх вигляд говорив про повну дезорганізацію частини. Зацікавлений Олександр Пархоменко, застережливо скинувши в себе військові атрибути і надівши на голову братову вухату шапку, пройшов декілька разів між червоноармійцями і повернувся до вагону, нервово кусаючи кінчик вуса.

— Наші,—сказав він, кидаючи шапкою об підлогу,—із наших частин, аж сюди забігли.

— Дезертири? Заарештувати їх і повернути назад,—обувся й собі Іван.

Олександр поморщився, він не любив цього слова, яке намагався прищепити Червоній Армії Троцький.

— Їх чоловік п'ятсот. Що ж ми, вийдемо й крикнемо: „ви заарештовані, ви оточені нами двома з усіх боків, здавайте зброю!“ Так чи що ти радиш? А потім невідомо ще, що тут за Ортечека таке, раз у нього дезертири, як ти кажеш, гуляють як на вулиці.

Він пішов до Ортечека і повернувся з готовим планом.

— У них теж тільки п'ять чоловіка охорони, але допомогти згодні. А зробимо ми ось як,—і він виклав свої міркування.

Іван вийшов із вагону у своїй пожмаканій шинелі без хлястика і загубився в натовпі, а ще через деякий час із вагону вийшов Олександр Пархоменко. На ньому був новий френч, срібна шабля, маузер і польова сумка з картою. Щойно він ступив на перон, Іван виструнчився і шанобливо приклав руку до своєї ухатої шапки, ще трохи даліше так само виструнчився інший червоноармієць. Дезертири здивовано витріщили очі, ті, що лежали, прибирали з дороги ноги, а побачивши, що й третій червоноармієць виструнчився ще більше, ніж перших двоє, вони неохоче повставали і почали озиратись, куди б можна було дати тягу. Іван уже встиг забігти наперед і знову виструнчився.

— Що це за люди тут валяються?—голосно спитав його Олександр.

Дезертири тепер уже кинулись хто куди, але за станцією на вузькій стежці стояла охорона, виставивши вперед три багнети. Такий самий багнет блискав біля водокачки й біля пакаузу, а на пероні невідомий начальник стояв уже на сундучку і голосно кричав:

— Прошу всіх сюди підійти! З'ясуємо становище, а інакше буду поступати як з контрреволюціонерами. Вас послала на фронт світова революція, щоб не дати знову буржуям і капіталістам сісти на шию трудящим. Хто захистить свободу, як не ми самі, а ви покинули фронт, та ще й забрали гвинтівки, щоб і чесним бійцям нічим було відбиватись від капіталіста й кадета. Думаєте на вас дома обійми чекають, куркуль вас чекає, а не жінка.

Чим більше він говорив, тим більше дезертири опускали голови. Це були здебільшого безвусі ще хлопці, які мабуть злякалися вогню і крові, які затужили по своїх домівках, що може вперше залишили на такий довгий час. Але коли невідомий начальник запропонував скласти зброю, вони знову злякались, чекаючи мабуть негайної кари за дезертирство, і знову почали озиратись на стежку поза станцією. Іван підійшов перший до невідомого начальника і біля його ніг поклав на цемент свою гвинтівку. За ним підійшло ще двоє і так само, червоніючи від сорому, поклали гвинтівки. Поклавши, вони зітхнули з полегшенням і стали по другий бік начальника. Тоді почали класти зброю й інші і переходити на другий бік.

Коли вже вся зброя лежала перед невідомим начальником, а Іван і перших двоє червоноармійців стали біля неї на варту, він сказав:

— Карати вас я не буду, вам революція суддя, а пропоную повернутися на фронт у свої частини. Скажете, Пархоменко ...

— Так я ж вас знаю,—зрадів гостроносий червоноармієць,—я ж і кажу їм—ей-ей, він.

— І я чув про вас. Може ви думаєте, що ми дезертири?

— От ви знаєте мене, а в бою покинули, зрадили. Я не кажу, що ви дезертири.

— Ми відстали,—виправдувались вони вже збентежено, хоч це й звучало надто наївно, але начальника цього вони вже не боялись. Він не тупав ногами, не кричав, а розмовляв з ними, як з своїми червоноармійцями, і не показував навіть вигляду, що комусь не вірить.

— Раз так трапилось, товариші, тоді я призначаю тебе за начальника,—і він указав на того гостроносого, що щиро зрадів від зустрічі.—Приймай команду, роби посадку, з'явись у свою частину і доложи, що бачив товариша Пархоменка і він доручив це тобі зробити, і точка!

Дезертири полегшено зітхнули. На їхніх давно неголених і закурених обличчях навіть з'явилась задоволена посмішка. А новий начальник уже викрикував: „Слухай мою команду!“

Закінчення буде.